

سنتہ اندر

قدیم ایشیا وارماکے

تنویر جوٹیسو

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌ اندر قديم آثارن وارا ماڳ

[سنڌ ريسرچ سوسائٽي جي اسڪم تحت،
'تاريخ سنڌ' سلسلي جي ڪڙي]

ٽائپر جوڻيجو

آگم پبلشنگ ايجنسي
حيدرآباد.

مالڪي جا اختيار هٿڪا

ڪتاب: سنڌ اندر قديم آثارن وارا ماڳ

موضوع: تاريخ

چاپو: پهريون: آگسٽ ۱۹۸۶ع

ڪالمتو: هڪ هزار

لائنل ٻڙائين: علي اڪبر

چپائيندڙ: شهرين سمن، پاران آگم پبلشنگ ايجنسي
پوسٽ باڪس نمبر 238، حيدرآباد، سنڌ.

چپيندڙ: نيو فيس ڊسٽريڪٽس، هوم اسٽيڊ هال چاڙهي،
حيدرآباد.

ملهه ۱ ٻنڊرهن ڊيٽا

**SIND ANDAR QADEEM ASARAN
WARA MAGG**

By: Junejo Tanweer

**Publishers: Aagam Publishing Agency,
Hyderabad—1986.**

وري آگم ٿيا

آگم جو هي ڪتاب سنڌي تاريخ جي جلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جيڪا ڪوجنا جهڙي ڏکڻي پورهني تي ٻڌل آهي. سنڌ الدر قديم آثارن وارن ماڳن تي خود سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گهٽ لکيو ويو آهي، هي پهريون مختصر ٿي سهي، هر بنيادي ڪم آهي. آگم هڪ لنڊڙو ادارو جنهن هيل ٽائين ادب جي لڳ ڀڳ ٻه صنفن تي ڪتاب پڻي ڇپرايا آهن، سو اهڙي اهم ۽ هڪمڙي ڏکڻي موضوع تي ڪتاب ڇپرائي سنڌ واسين آڏو آڻي رهيو آهي، جنهن جي موت ڪهڙي به ميلي پر ادب ۾ ڇپائي جي ميدان ۾ هي هڪ شروعاتي قدم آهي ۽ سنڌ جي نجي ادارن کي نمونو آهي ته اهي ان ڏس ۾ اڳتي وڌن ۽ پنهنجي ڌرتيءَ جي پوريل تاريخ جي پهلوئن کي ٻڌرو ڪن—

— ادارو

ڊاڪٽر عيسيٰ دائود پوٽو، ڊاڪٽر مبارڪ ۽ محترم
اعجاز قريشي ۽ جي اڳواڻي ۽ هوش، سنڌ ريسرچ سوسائٽي ۽
جو بنياد پيو هئو. جنهن جو بنيادي مقصد، سنڌي ٻوليءَ
۽ عوام کي سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي ماضيءَ کان
روشناس ڪرائڻ هئو.

هن سلسلي ۾ هن کان اڳ به ڪي ڪتاب عوام
تائين پهچي چڪا آهن ۽ هيءُ ڪتاب به ان سلسلي
جي هڪ ڪڙي آهي.

ڪا به ڪوچنا، ڪا به تحقيق، اڪيلي سر ممڪن نه
آهي. مختلف وقتن تي، مختلف ماڻهن جي مدد درڪار
ٿئي ٿي. هن سلسلي ۾ جن مهربانن ماڻهن جو
ذڪر نه ڪرڻ نا انصافي ٿيندي

ڊاڪٽر غلام علي الانا، جنهن هن راهه جو ڏس ڏنو،
محترم ايم. ايڇ پنهور ۽ محترم ابراهيم جويو، جن مسودو
نظر مان ڪڍيو ۽ غلطي جي نشاندهي ڪئي.

محترم اعجاز قريشي، محترم لال جسيڪاڻي، محترم
هدايت پريم، محترم عزيز گوپانگ، ڊاڪٽر جبار جوڻيجو،
محترم نثار حسيني ۽ ڊاڪٽر عيسيٰ دائود پوٽو ۽ محترم
غلام مصطفيٰ شر جن ڪتاب ڪڍڻ ڪري ڏنا، صلاحون
ڏنيون، مشورا ڏنا.

۽ پڇاڙي ۾ هڪ روايتي بيت:

تورا نه تورا، مون تي ماروئڙن جا

— تلووير جوڻيجو

سنڌو ماڻھو ۾ تاريخ کان اڳ وارا دور

ڪنهن به گروهه، ڪنهن به سماج جي رهڻي ڪرڻي ۽ طرز زندگيءَ کي ثقافت ڪوٺيو آهي. ٻولي، مذهب، رسم رواج، ڪپهه ڪپڙا، قاندا ضابطا، طور طريقا، جاپون جيڪيئون، غرض ته هر اها مادي يا غير مادي شيءِ جنهن سان ان گروهه جو تعلق آهي يا سماج جو واسطو آهي.

هر عمر، ثقافت جو مطالعو يا اڀياس پنهنجي پنهنجي انداز ۾ ڪري ٿو. پر سماجيات جو علم، باضابطه طريقي سان ثقافت کي مرڪزي حيثيت ڏئي ٿو.

جڏهن ته آرڪيالاجيءَ جي علم ثقافتن جي ماضي يا ماضيءَ وارين ثقافتن جو اڀياس ڪري ٿو. ان سبب ڪري ئي علم آرڪيالاجيءَ کي ”علم آثار قديمه“ به ڪوٺيو ويو آهي. ۽ علم آثار قديمه جي تحقيق جو دائرو ان وقت نئون وڃي رهي ٿو جڏهن انسانن، پنهنجو پاڻ کي ٻين جانورن کان الڳ محسوس ڪري، پنهنجي شناس ۽ بقا لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. اوزار ۽ گهر بنايا.

تاريخ کان اڳ وارن دورن کي عام طرح هيٺين زمانن ۾ ورهايو وڃي ٿو.

قديم پٿر وارو دور (Paleo-lithic age)

قديم پٿر وارو زمانو، اهو زمانو آهي جڏهن انسان پنهنجو پاڻ کي ٻين جانورن کان اڳ محسوس ڪندي، غارن ۾ گروهن جي صورت ۾ رهڻ شروع ڪيو. پٿر ۽ هڏن جا اوزار بنايا. (ولڪ چارلس ۱۹۷۷-۱۰) اولڊ اسٽون ايج يا قديم پٿر وارو هيءَ دور ڏهه لک سالن کان ڏهه هزار سال ق. م تي محيط آهي. (پنوه ۱۹۸۳-۷)

قديم پٿر جي هن دور کي سائنسدان عام طور ٽن حصن ۾ ورهائين ٿا.

قديم پٿر وارو اوائلي دور Lower Paleo-lithic age

ٻين لفظن ۾ ارلي اسٽون ايج (Early Stone age) هن زماني ۾ ماڻهو اڃا به پنهنجي پاري کان واقف نه هئا نه وري جانور هالڻ سکيا هئا. سندن گذران جو ذريعو شڪار هئو. (ولڪ چارلس ۱۹۷۷-۹)

هن دور جا ماڻهو ننڍڙن گروهن ۾ رهندا هئا، ۽ پنهنجي بقا جي لاءِ جدوجهد ڪندا هئا. سندن حياتي گهٽ ۽ موت وڌيڪ هئا. (پنوه ۱۹۸۳-۸)

قديم پٿر جو اوائلي اهو دور بين الاقوامي طور ڏهه لک

سالن کان هڪ لک سال ق-م. تي محيط آهي. جڏهن ته برصغير ۾ اهو دور ڏهه لک سالن کان ليهه هزار سالن ق-م تي مشتمل آهي. (پنوهه ۱۹۸۳-۳)

۱۹۵۶ع ۾ لال ٻي ٻي کي بياس واديءَ مان اوائلي دور جا ڪي اوزار نظر آيا هئا. (پنوهه ۱۹۸۳-۷)

راولپنڊي کان ڏهه ميل پري، سوان نديءَ جي ڪناري تي واديءَ سوان پونوهار مان ٻي اهڙي قسم جا اوائلي دور جا اوزار لڌا ويا ۽ ماڻهو انهن اوزارن جي مدد سان گوشت وڍيندا ۽ چليندا هئا ۽ انهن کان ڪهاڙي جو ڪم به وٺندا هئا. (سبط حسن ۱۹۷۷-۵۹) جڏهن ته سنڌ ۾ ٺنگرپارڪر وٽ لوني درياءَ وٽان به اهڙا اوزار لڌا ويا آهن. (پنوهه ۱۹۸۳-۳)

قديم پٿر جو وچون دور

Middle Paleo-lithic age

هن دور کي (Middle stone age) به ڪوٺيو وڃي ٿو. هن دور ۾ اوائلي دور جي بنسبت اوزار پڻ ڪنهن حد تائين سڌاريا ويا. باهم جو استعمال به هن دور جي خصوصيت آهي. هن ئي دور ۾ ماڻهن مستقل ۽ مستحڪم رهائش به اختيار ڪئي. مستقبل جي باري ۾ سوچ پڻ هن دور ۾ شروع ٿي. مڙدن کي دفنايو ويندو هئو ۽ سندن ضرورتن جون ٻيون شيون به گڏ رکيون

وينديون هيون. هن دور جي ماڻهن، هوائن کان بچاءُ لاءِ جالورن جون ڪلون، لباس طور اختيار ڪيون.

(ونڪ چارلس ۱۷۷۷-۹۰)

بين الاقوامي طور، هيءُ دور هڪ لک سالن کان چاليهه هزار سال ق-م تي مشتمل آهي. جڏهن ته برصغير ۾ هيءُ زمانو اٺهه هزار سال ق-م کان ڏهه هزار سال ق-م تي مشتمل آهي. (پنوه ۱۹۸۳-۳)

قديم پٿر جي وچين ۽ آخري دور ۾ ساسونڊي سطح پڻ بدلجڻ لڳي. اهو سلسلو هڪ لک سال ق-م کان شروع سمجهيو وڃي ٿو.

صوبي سرحد ۾ پٿر جي وچين دور سان تعلق رکندڙ هڪ ماڳ مانگهاڻو نالي هڪ غار آهي.

فيئر سروس (Fair Servis) جي هڪ رپورٽ موجب سنڌ ۾ ضلع ٺٽي ۾ جهرڪ، وٽ به اهڙو ماڳ هٿ ڪيو ويو آهي. جڏهن ته ايم-ايج پنوه جي راه ۾ سيوهڻ ۽ ڪوٽڙي تعلقن ۾ اهڙا غار آهن، جتي جهڪڻ جاچ ڪجي ته پٿر جي وچين دور سان تعلق رکندڙ ماڳ لڳي سگهن ٿا.

ڊاڪٽر رٿوف، گڏيجي، مول، جيرانڊو، ٿانڊو يعني سنڌ ڪوهستان جي علائقي مان هن دور جا ماڳ گولهي ڪڍيا آهن پر مواد اڃا شايع نه ٿيو آهي.

(پنوه ۱۹۸۳-۱۱-۱۰)

قديم پٿر جو جديد دور

(Upper Paleo-lithic age)

هن دور کي (Late Stone age) پڻ ڪوٺيو آهي. هن دور ۾ ماڻهن کڻن مان لباس ٺاهيا، هڏن ۽ عاج جا اوزار بنايا، تير ڪمان هن دور جي ايجاد آهن. ڊگها ۽ سهڻا چاقو هن دور جي خصوصيت آهن. فنون لطيفه پڻ هن دور ۾ جنم ورتو، مذهبي ۽ طلسمي اعتقادن جي ابتدا ٿي. (ونڪ چارلس ۱۹۷۷-۱۱)

قديم پٿر جي جديد دور وارو زمانو چاليهه هزار سال ق- ۾ کان ڏهه هزار ق- ۾ تي مشتمل آهي. جڏهن ته برصغير ۾ هن دور جو مدو ڏهه هزار ق- ۾ کان ٻه هزار سال قبل مسيح سمجهيو وڃي ٿو.

(پنوه ۱۹۸۳-۳)

هن دور جي هڪ خصوصيت پٿر جا سنهڙا اوزار پڻ آهن. جي ٻنهي طرفن کان سنهڙا هئا ۽ خاص قسم جو روهرڙي جي جيان جو پٿر هن مقصد لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو. (پنوه ۱۹۸۳-۱۲)

سنڌ ۾ البت جوئن نه ڪوٺائي وغيره چڱي طرح ٿي نه آهي، ان ڪري تاريخ جو صحيح ڪاٽو پڻ ٿي نه سگهيو آهي.

ميسولٿڪ دور (Meso-lithic age)

هي اهو ارتقائي دور آهي جنهن ۾ انسان قديم پٿر واري دور مان جديد پٿر واري دور (Neo lithic age) ڏانهن وڪ وڌائي. هن ثقافت جا اهڃاڻ، امانڪي سمنڊ ۽ دريائن جي آس پاس نظر اچن ٿا. هن دور جي خصوصيت، سنهڙا ۽ نيڙا اوزار آهن. مڇي مارڻ لاءِ ڪاٺيا، ڪمڊيون پڻ هن دور ۾ ٺهيل شروع ٿيون. (ولڪ چارلس ۱۹۷۷-۲۰۰۰)

سنڌ ۾ جهڙن ته گهڻي کوجنا ۽ تحقيق ڪانه ٿي آهي. ان ڪري هن دور جي ماڳن جي باري ۾ به معلومات گهڻي آهي. البت ڪراچي ضلعي ۽ حيدرآباد جي آس پاس ڪي ماڳ اهڙا ٿي سگهن ٿا. منڇر ۽ روهڙي جي لڪرن ۾ به اهڙيون وسنديون هٿ لڳيون آهن. هن دور ۾ ماڻهو ننڍڙن گروهن جي صورت ۾ رهندا هئا، موسمي کاڌن جي تلاش ۾ هيڏانهن هوڏانهن رهندا هئا، ڪڪاوان ۽ اوڌڪا گهر ٺاهيندا هئا. (پنهور ۱۹۸۳-۱۴)

ايم-ايڇ پنهور جي راه ۾ ٽو هزار سال اڳ، ممڪن آهي ته سمنڊ جو ڪنارو، حيدرآباد جي اتر طرف، هالا جي ويجهو هجي ۽ سنڌوءَ جي مڇي ۽ ٻين ميسولٿڪ دور جي مهالن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو هجي ۽ اهو به ممڪن آهي ته ان دور ۾ برصغير ۾ ذريعن

• وسيلن جي ڏس ۾، سنڌ سڀني کان شاهوڪار علائقو
هجي. (پنومر ۱۹۸۳-۱۰)

جديد پٿر جو دور (Neo-Illhic age)

جديد پٿر جو دور، جو دور، جو دور (New Stone age) ۾
ڪرڻو آهي.

هن دور ۾ پٿر جا هٿيار، گهي ۽ گسائي، نيار
ڪيا ويندا هئا. اٽپ، جو ڪم هن دور ۾ شروع
ٿيو. باقاعدي ڪم تي لاه ۾ ۽ ڪوڏرون استعمال ٿيون.
چانور، ڪڙڪ، جو، مڪائي ۽ دالين جي پوک شروع
ٿي. ننڍڙيون بهڙيون ٺهيون. ڪچي مٽي ۽ ٻڪل سرن
جا گهر ٺهيا. ذاتو جو استعمال شروع ٿيو. پوڄا لاه
پوڄا گهر ٺهيا. (ونڪ چارلس ۱۹۸۳-۱۰)

سنڌ ۾، جديد پٿر جي دور جي شروعات ڪڏهن
ٿي؟ ان لاءِ صحيح ڄاڻ ناهي. البت ائين سمجهيو وڃي
ٿو ته شايد جديد پٿر جو زمانو مشرق وسطىٰ ۽ سنڌ
اندر ست هزار ق- ۾ کان ٽي هزار پنج سو ق- ۾
وارو آهي. (پنومر ۱۹۸۳-۱۷)

هن دور ۾ ايراني ڪنڀر، ڪاڙهي رنگ تي ڪاري
چٽسالي، شروع ڪئي. جانورن، پکين ۽ جابلو ٻڪرن
جا نمونا ڇٽيا ۽ اها چٽسالي بلوچستان ۽ سنڌ ۾ به
پهتي. هن دور ۾ ئي هٿ ڇڪ پهتو جهڪو شايد
سيالڪ ٿي ۾ ايجاد ٿيو هئو. ڪوٽ ڏيجي جي

اوائلي دور ۾ هتيلا تانو هئا، جي پوءِ آهستي آهستي
چڪ تي ٺهڻ لڳا. (پنهور ۱۸-۱۹۸۳)

ڪوٽڙا ويجهو ڪڙي گل محمد مان به پٿر جي
جديد دور سان لاڳاپو رکندڙ اوزار لڌڪتا آهن. ان
کانسواءِ جانورن جي باقاعدي هالنا به هن دور ۾
شروع ٿي. (پنهور ۱۹-۱۹۸۳)

پگٽ (۱۹۵۰) جي راه موجب اتر ۽ وچ بلوچستان
۾ نون ماڻهن جي آمد ڪري ڪافي ثقافتي تبديليون
آيون. ۽ آسريءَ کي پهرين آباد ڪندڙ ڏکڻ اولهه
ايران سان تعلق رکندڙ هئا. (پنهور ۱۹-۱۹۸۳)

هن دور ۾ ٿي سنڌ جي ماڻهن کي درياءَ جي
سالياني ورتاءَ کان به واقفيت ٿي ۽ ڪن جاڻ پئي ته
ڪهڙيءَ مند ۾ هائي وڌجي ٿو يا گهٽجي ٿو ۽
ڪهڙي طرح منڊائڻي ٻوڪ ڪرڻ کپي.

”شمان جي بني“ ۽ ”آسري“ اهڙا ماڳ آهن جي
هن دور سان تعلق رکن ٿا. (پنهور ۱۹-۲۰-۱۹۸۳)
ان کانسواءِ ٿرور، گجو ۽ شاهه حسن، ڪافر
ڪوٽ، ٻڌ جو ٽڪر تي به هن دور جي اوزارن جا
ڪارخانا لڌا ويا آهن.

جديد پٿر جي دور سان تعلق رکندڙ وسنديون ۽ هنڌ،
بولان کان ٿيندا سنڌ جي هيٺاهين ميدان منڇر تائين
هوندا. اتان وري کيرٿر جبل جي هيٺين حصي يا
دادو ضلعي جي ڪوهستان ۽ ٺٽي ۽ دادو ضلعي ڏي
وڌيا هوندا. (پنهور ۲۰-۱۹۸۳)

ڪنجهي وارو دور (Chalco-lithic age)

هي اهو ارتقائي وچ وارو دور آهي، جڏهن انساني ثقافت، جديد پٿر ڪاٺپوه ٿامي واري دور ڏانهن قدم رکيو. هن دور ۾ عوامي عمارتون ٺهيون، - ڇچ ڇا آهي؟ ”هاڻڪيزگي ڇا آهي“ جهڙن تصورن انساني سماج ۾ جنم ورتو. لکن ٻن هن دور ۾ ايجاد ٿيو. هن دور کي ”ٿامي جو دور“ يا ٿامي ۽ پٿر جو دور ڪري سگهجي ٿو. (ونڪ چارلس ۱۹۷۷-۸)

برصغير ۾ ٿامي جي شروعات اٽڪل ٽي هزار پنج سو سال ق. م کان اٽڪل ۱۰-۱۲ هزار سال ق. م واري عرصي تي محيط آهي.

ڪوئيٽا ۾ ڪڙي گيل محمد، ڪوٽ ڏيجي ۾ پري هڙاپن نه، ۽ آسريءَ جي نه I A ۾ ان جا آثار نظر اچن ٿا.

ڪنجهي جي استعمال لاءِ جهڙوڪ صحيح تاريخ جي ڄاڻ ناهي اهو موهن جي دڙي جي اوائلي هن جوڪو اٽڪل ۱۰ هزار ٽي سو سال ق. م تي مشتمل آهي ان مان به هن (Bronze) جا آثار مليا آهن. جڏهن ته مٿين هن ۾ ڪنجهيءَ جو استعمال تمام عام جام آهي. سمجهندو وڃي ٿو ته سنڌ اندر ٽي هزار هڪ سو سالن کان ٽي هزار سالن ق. م دوران زراعت ۾ ڀنگار، ڪنجهي ۽ ٿامي جو استعمال شروع ڪيو ويو، جيڪو

ڏکڻ اوڀر-ايران جي رهاڪن سان گڏوگڏ، سنڌ ۾ آيو.
(پنومر ۱۹۸۳-۲۸-۲۲)

هن دور ۾ ئي روھڙيءَ جو پٿر، ڪوٽ ڏيهجي،
آمري، هڙاپا، موهن جو دڙو، لوٽل، رنگپور ۽ ڪالي
بنگن ۾ اسانجو وڻندو هئو ۽ اها آمدني ۽ روانگي سنڌوءَ
جي ذريعي ڪئي ويندي هئي. (پنومر ۱۹۸۳-)

ڪنجهي ۽ وارو دور، وادي سنڌ جي عروج وارو
وارو دور هئو، جنهن کي هڙاپا دور، موهن جو دڙو
وارو دور پڻ ڪوٺيو وڃي ٿو. هن تهذيب جون حدون
همالو جي دامن کان ٿينديون ڪاٺياواڙ تائين، ڪوئٽا
کان راجپوتانه تائين پکڙيل هيون.

(مبطل حسن ۱۹۷۷-۶۶)

سنڌو ماڻھو ۾ تاريخي کان اڳ - واريون ثقافتون

سنڌو ماڻھو جي سڃاڻپ مان عام طور تي معنيٰ، موهن جي دور واري ثقافت ورتي ويندي آهي. پر موهن جي دڙي واري تهذيب کان به اڳ هت سنڌ ۾ انسانن جون آباديون ۽ وسنديون هيون. جنهن جي طرز زندگي صاف سڃاتي ۽ سڌريل هوندي هئي.

سنڌو ماڻھو جي سڃاڻپ کي عام طرح هيٺين حصن ۾ ورهايو وڃي ٿو.

(۱) اوائلي سنڌو ثقافت، جنهن کي **“Early Indus Culture”** يا **“Pre-Harapen Culture”** ڪوٺيو وڃي ٿو. اوائلي سنڌو ثقافت ٻن دورن تي مشتمل آهي. (الف) آمري دور واري ثقافت ۽ (ب) ڪوٽ ديهجيءَ واري دور جي ثقافت.

(۲). سنڌو ماڻھو واري سڃاڻپ جنهن کي موهن جي دڙي واري تهذيب پڻ ڪوٺيو آهي يا وري انگريزيءَ ۾ **“Indus Civilization”** يا **“Harapen Culture”** سڏيو آهي.

(۳) سنڌو ماڻھو واري سڃاڻپ کان پوءِ واري دور لاءِ **Post-Harapen Culture** جو لفظ استعمال ٿيندو آهي. عام طور هن دور کي سنڌو سڃاڻپ جي زوال وارو دور ڪري لکيو وڃي ٿو.

۵۰ هه گڙھ وارو زمانو

مهر گڙھ، موهن جي دڙي کان اٽڪل ٽي هزار ست سو سال قديم آهي ۽ سنه ۱۷۴۰ تائين سنڌ جي سرحد سڀي تائين هوائي هئي، ان ڪري هيءُ ماڳ به سنڌو ماڻھو جو حصو هئو ۽ سنڌو ماڻھو جي اوائلي توڙي پوءِ وارين ثقافتن جي اوسر ۽ عروج ۾ مهر گڙھ کي وڏو عمل دخل آهي.

مهر گڙھ ۾ چوپاڻي مال پالڻ جي شروعات ۴۰ هزار سال ق- ۾ ڌاري ٿي جڏهن ته پنج هزار سال ق- ۾ هتي اڇوڪي- لٺولي جو ڪنڀارڪو ڪورو به موجود هئو ۽ چار هزار سال اڳ ڇڪ جو استعمال به هت شروع ٿيو.

اتي جا رهاڪو هار، پازيب، پٽل، فيروز ۽ لاجوردن جا موتي ٻورن ۾ استعمال ڪندا هئا. نانون تي جاميٽريڪل لٺولا به اٽڪاريندا هئا ته مورنون ۽ وڻ ٽن ٻن مڙدن کي اوڪڙو ۽ ستل ٻنهي لٺولين سان دفن ڪيو ويندو هئو.

(پنوهه- مهراڻ ۱۹۸۴-۱۶۳)

اوائلي سنڌو ثقافت

اوائلي سنڌو ثقافت يا (Early Indus Civilization)

هن دورن تي مشتمل آهي. آمريڪا وارو دور ۽ ڪوٽ ڏيجي وارو دور.

آهريء وارو دور

آمري ثقافت سان تعلق رکهندڙ ماڳ، هند جي
ڪوهستاني ۽ ڪاچي وارن علائقن ۾، بلوچستان ۾
کلي مهي، پنجاب ۾، سري ڪوهلا ۽ ڪوئٽيا وٽ
ڊسپ سادات وٽ ملن ٿا. (برجيت آڇن ۱۳۲) آمري
لوڪ، ڏکڻ اولهه ايران کان هند ۾ آيا ۽ اوائل آمري
آبادڪاري ڪئي. (پنوه ۱۹۸۳)

هي مالوند ۽ شڪاري ماڻهو هئا. توري توري
ڀوک به ڪندا هئا. رڍ-ڍارن ۽ ڏنارن جون موهي
وسنديون به هوندون هيون. ڀوک سيلاب ۾ ڪئي
ويندي هئي ان لاءِ سيلابي ندين تي گير بند ٻڌا ويندا
هئا. ڀوک محدود ڪئي ويندي هئي، جا رڳو گذران
لائق هوندي هئي.

سمجهيو وڃي ٿو ته هي ميداني علائقي وارن ايراضين
شايد منچر وارن کان ان وڌندا هئا ۽ بدلي ۾ کين ان
۽ ڏاس ڏيندا هئا. ان کانسواءِ ڏورانهين وسندين وارن
سان به مندن در آمد ۽ برآمد وارو سلسلو هئو. بدخشان
مان لاجورد، اوڀر ايران مان اڻٽائيت، مڪران مان
سڀيون ۽ ڪوڏ وغيره گهرائيندا هئا.

هي ماڻهو، نيم قيمتي پٿرن کي وڍڻ، ڏکڻ ۽
اجارڻ جي فن کان به آشنا هوندا هئا. مندن ڪاريگر
عقيق، سنگ بشم ۽ سنگ سلیماليءَ جي ڪمن ۾ ماهر

هوندا هئا.

آمري دور جي اوائلي تهن مان چقمقي پھڻن جا
ڪارخانا به لڌا ويا. آهن جنهن مان چان پوي ٿي ته
هي ماڻهو چقمقي پٿرن ۽ ڪاري منجهان تيز جهنڊار
اوزار بنائيندا هئا. انهن اوزارن ۾ ڪپ، رٿا ۽ وڏا
به شامل هوندا هئا. هي لوڪ گاسي جي استعمال
کان به آشنا هوندا هئا. انهيءَ مان ڪاٺا، مٽيا ۽ سنبھون
ٺاهيندا هئا.

آمري دور وارن ماڻهن جي ثقافت، ديهي ثقافت
هئي، هن قسمن جا گهٽ آهن وٽ هوندا هئا. ڪڙا
مومجي ۽ ٻيا دائمي، موسمي گهٽن ۾ هو ڪن خاص
موسمن ۾ اچي آباد ٿيندا هئا.

اڇوڪي دور جو ان ڪي گهٽ وڏا هئڻ به ڪي
ٿيا به. گهٽن ۾ گهرن جو نمونو ٿڙيل پڪڙيل گهرن
وارو به نظر اچي ٿو، ته پاڙي جتان گاهت ٿيل به،
چيڪي مٽيءَ جي سرن يا پٿرن کي، چوڪي مٽيءَ جي
اوساري ڏيئي گهر جوڙيندا هئا. چٽيون، پکن، ۽ لوڻ
جون هونديون هيون. گهر شڪل ۾ مستطيل هوندا
هئا. سندن جي ڪه ٻئي ۾ آمدرفت لاه ڪس ۽ پيچرا
به ٺهيل هوندا هئا. ۽ اهي بار يا سواريءَ وارن وهڻ
لاه استعمال ڪيا ويندا هئا.

آمري وارن لوڪن جي مذهب جي باري ۾ ته
البت چاڻ پئجي نه سگهي آهي. البت مڙدن کي

ڪروڙڻڙو ڪري پورڻ جو رواج هوندو هو ۽ مڙدن سان گڏ ضرورت جو ساز و سامان به رکي ڇڏيندا هئا. آخري دور جي اوائلي تهن مان نڪتل ٿانو، ٽوڪا (بلوچستان جو هڪ قدھر ماڳ) جي ٿانون جهڙا هوندا هئا.

ٿانو، چڪ بچاءَ هٿ سان ٺهيل نظر اچن ٿا. ڪن تي رنگ و روغن شايد پچائڻ ڪاٺيو، ڪيو ويو آهي. رنگن ۾ ڳو ڪلاسي، ڪريم ڪلر، لاسي، گاڙهو، ۽ خاڪي وغيره استعمال ڪيا ويندا هئا. ٿانو هڪ رنگا به ٿڌا ويا آهن ته به رنگا به.

اناج پيهڻ لاءِ پيالي يا کرل جهڙي اڪري استعمال ڪئي ويندي هئي، ۽ ٿانون تي نمونا جانورن، - چين وڻن، پوآن وارا ڪڍيا ويندا هئا. ان کان سواءِ جاءِ پٿر ڪل نمونا جهڙوڪ مستطيل، چورس، هڪ ڪڍيا، گهڻ ڪڍيا وغيره به ٿڌا ويا آهن. هن دور جي آثارن ۾ تير، چاقو ۽ ذاتا به هٿ آيا آهن. (لهرڪ ۱۹۸۲)

ڪوٽ ڏيجي ۽ وارو دور

ڪوٽ ڏيجي ۽ واري ثقافت جا آثار سنڌ ۾ محض هڪ مخصوص علائقي منجهان (جيئن آمري ثقافت جا ماڳ، ڪاڇي ۽ ڪوهستان وارن علائقن مان ماڻا آهن) ڪونه مليا آهن. (فليم ۱۹۸۱-۱۴۶)

ڪوٽ ڏيجي ۽ وارو دور، اٺاويھ، سو. ق. ۾ ڪمان

لیویدھ سو قبل مسیح تي مشتمل نظر اچي ٿو.
(پنوهز ۸۸۴ ۱۷۰۱)

ڪوٽ ڏيجي ۽ واري ثقافت مان تعلق رکندڙ
وهنديون ڪالي بنگن (بيڪانير، هندستان)، جليل پور
(پنجاب)، منڊيڪ (افغانستان)، پيرالو گونڊالي
(بلوچستان) ۽ چولستان ۽ بهاولپور (جن تي ڊاڪٽر
رفوق مغل ڪم ڪري رهيو آهي) مان لڌيون ويون
آهن. (پنوهز ۱۹۸۴)

سجھيو وڃي ٿو ته چولستان جي گهڻي ايراضي
۾ ثقافت جا آثار نظر ايندا.

جڏهن ته سند ۾ راجو دھرو، فسڪ، ٺڪو، تراش ۽
ڪوٽ ڏيجي جي ٺڪريءَ وٽ هن ثقافت سان تعلق
رکندي ماڳ موجود آهن. (فليم ۱۹۸۱-۱۳۸)

ڪوٽ ڏيجي وارا لوڪ گهر ٺاهڻ لاءِ گرب
سسٽم استعمال ڪندا هئا. سندن ڳوٺن جي چوڌاري
ڪوٽ هوندا هئا جيڪي ڪڇين سرن سان اڏيل هوندا
هئا. گهرن جي پوڙهين ۾ پھڻ ٻه استعمال ڪيو
ڀندو هئو.

هڙاپا يا سندو ۽ ڀٽا. وارن ڪوٺن جو نولو هنن
کان ئي سڳيو. تندر هر گهر ۾ موجود هوندا هئا.
ڏڪر جي ٿالون جو هنر هن دور ۾ وڌيڪ سٺريل
نظر اچي ٿو. هي ٿانون سنهي تر سان آهن جن جو
رنگ ڪرم ۽ ڪلر ۽ ڳاڙهو هوندو هئو. مٿان ڳاڙها،

پورا ٿڪا ۽ ڪارا پتا ۽ پٿيون بنايون وينديون هيون.
هڙاپا وارن ڪوئن کانسواءِ پليٽون پڻ هنن کان
ٺاهي سگهيون.

نقش لڪار ۽ چٽن ۾ اسانکي اکين جا نمونا گل
هوندا سورج سڳي، نانگن ۽ ٻين چرندڙ جالورن جون
سورتون ڏٺيون ويون آهن.

عورتن جا ڪپهه، مهر ڪپڙهه، ۽ آسري وارن جي ڪپهن
کان وڌيڪ سنهالا ۽ باريڪ هوندا هئا.
وڻن انسانن ۽ چوپائي مال جا ٻوٽا به عام جام
ڏهندا هئا.

هن دور ۾ اوزارن ۾ به اسانکي وڌيڪ ترقي نظر
اچي ٿي. ٽامي جون ڪهاڙيون، جن ۾ -وراخ هوندا
هئا. اهي به هن دور جون ايجاد آهن.

ڀوڪ سنڌو ۽ -رسوتي جي شاخن ۾ ٻوڏ جي
ڪري ابل پاڻي رستي ڪٽي ويندي هئي. ان کانسواءِ
برسات جو پاڻي ڪٺو ڪري گير بند ذريعي محفوظ
ڪيو ويندو هئو.

اوزارن لاءِ روهڙي جو سامڻي رنگ وارو پٿر به
استعمال ڪيو ويندو هئو. (پنهر ۱۹۸۴-۷۱-۷۰)

سنڌو ماڳر واري سڀيتا

ترقي يافتہ سنڌو سڀيتا جي اڀرائي ۾ موجوده
پاڪستان (صوبن سرحد جي جابلو علائقي ۽ آرادر

ڪشمير کي ڇڏي) اوڀر پنجاب، اولهه ٻوهي، هريالا، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، انر مهاراشٽرا، منڊيگاڪ (افغانستان) وغيره شامل هئا. خهال آهي ته پراڻي زماني جي اڙهيءَ وڏي ۽ ايراضيءَ تي مختلف شهري مرڪزن جهڙوڪ ڪالي بنگن، هڙاپا، ڪنوروالا (بهاولپور)، موهن جو دڙو (سنڌ) ۽ لوٽل (ڪڇ) مان حڪومت ڪئي ويندي هوندي. هي دور ليويو، سو ق-م کان هڪ هزار ڇهه سو پنجاھ، ق-م تي مشتمل آهي.

(پنوهه ۱۹۸۴-۱۷۰۰)

هي شهري ثقافت وارو دور آهي. شهري مرڪز باقاعده رٿابنديءَ کان پوءِ اڏجڻ لڳا. گهر باقاعده قطارن ۾ ڏاهيا ويندا هئا. هاڻيءَ جي نهڪال لاه ناليون بتيون، گهڻيون ڪشاديون ڪيون ويون، مذهبي لڪاڻا، وڏا تلاءُ، الائج لاه گودام اڏايا ويا. هڪن ۽ ٻين جو باقاعدي استعمال ٿيو. ڪنڊ لاه هر گهڻيءَ جي ڪنڊ وٽ ڪچري دان ٺهيل هوندو هئو. شهري انتظام ۾ صفائيءَ کي مرڪزي اهميت حاصل هوندي هئي.

ان دور ۾ سمجهو وڃي ٿو ته موهن جو دڙو ۽ هڙاپا، واديءَ سنڌ جي گاديءَ جا هنڌ هوندا هئا.

موهن جو دڙو دريائي بندرگاهه هوندو هئو ۽ ان جي آبادي هڪ لک جي لڳ ڀڳ هئي.

اتي بائبيل ۽ ڏهائي سرشتي موجب نور ٽنڊي،

هتي. پيداواري ذريعن تي محصول پياريو ويندو هئو.
(پنوءر ۱۹۸۴-۱۷۰۰)

زراعت، مينهن جي پاڻي تي ڪمي ويندي هئي ۽
مينهن ان دور ۾ گهڻو پوندو هئو. ان کانسواءِ آبپاشي
طريقو به رائج هئو ۽ بند ٻڌي پاڻي جي سطح مٿي ڪمي
ويندي هئي.

ڪڇڪ، جتو، مٿرن جي ٻوڪ ۾ واڌ ٿي، ڪڇڪ
ان دور ۾ فقط سنڌ ۾ ٿيندي هئي، سولتي ڪپڙو ٺاهيو
ويندو هئو. ڪڇڪ ۽ سولتي ڪپڙو ڀاڄر امالي پرڏنهي
لاڻو ڪمايو ويندو هئو. زمين ڪنهن فرد جي ذاتي
ملڪيت نه هئي، پوري قبيلي يا وڏي اجتماعي
ملڪيت هوندي هئي.

هتان مانا ديوي جون مورتون به لڌيون ويون آهن
مڙدن کي سڌو ڪري پوريو ويندو هئو.

هن دور جا ماڻهو تحريري فن کان به آشنا هوندا
هئا. ۽ سمجهيو وڃي ٿو ته وڻن جي پنن کي انهي
مقصد لاءِ استعمال ڪيو ويندو هئو. مٿي جي مھرن
تي به تصويري لفظ اڪريل نظر آيا آهن. خيال ڪيو
وڃي ٿو ته هي واپارين جون ذاتي مھرون هونديون جن
مان سندن مال جي سڃاڻپ ٿيندي هوندي. مھرن تي
ڏاند، هاڻي، گينڊي، هرڻ، مڇي، ٽٽي، ڪڇڪ، جي گل
۽ ڊهل وغيره جون تصويرون اڪريل ملهون آهن.
ان کانسواءِ ڪن رسمن ۽ ڪرپا ڪرمن جي

نقاشي به ڪيل آهي جن جو تعاقب لغزائش نسل سان
 هوندو هئو. هنن لوڪن کي برج شناسي جو علم پڻ
 ايندو هئو. هو ستارن جي علم جي ڄاڻ پڻ رکندا هئا.

هن دور ۾ سماج مختلف طبقن ۾ ورهايل هوندو
 هئو. طبقا برادرين تي مشتمل هوندا هئا. ڪنڀرن،
 موچين، سونارن، ڪورين، رنگريزن ۽ واپارين وغيره
 جون الڳ الڳ برادرين موجود هيون. لکن پڙهن جو
 هنر پروھتن کي ايندو هئو جيڪي جادو منترن جي فن
 کان آشنا هوندا هئا.

هتان جو نظام مائيتو هوندو هئو. يعني حسب نسب
 ماءُ جي نالي سان هلدو هئو. سماج ۾ عورت جو
 درجو مڙد کان بلند هئو.

۽ هن معاشري جي ڪا اهم ڳالهه نه هي معاشرو
 امن پسند هئو ڇاڪاڻ ته هتان جنگي ساز و سامان جهڙوڪ
 ڍالون ۽ تلوارون وغيره ڪونه لڌا ويا آهن.

حڪمران طبقي جي مڪمل اطاعت ڪئي ويندي
 هئي. محسوس ٿئي ٿو ته حڪمران طبقي ماڻهن جي
 سوچ ۽ فڪر کي اخلاقي طور ايترو نه قابو هڪيو
 هوندو جو عوام خلاف ڪين جبر ۽ تشدد وارا طريقا
 استعمال ڪرڻا نه پيا هوندا.

ويڌڪ لتريچر مان خبر پوي ٿي ته ان وقت هتي
 ٻن قومن جا ماڻهو آباد هئا. داسيا ۽ اسٿور يا اسٿور.
 داسيا شايد اهي قديم قبيلو هئا جي آرڊن جي بلغار

کان اڳ بحر اسود کان وٺي پنجاب تائين پکڙيل هئا
۽ هنن جا پنهنجا سردار هوندا هئا، جن کي هو 'راجن'
ڪوٺيندا هئا.

رگ ويد جي لکڻن مطابق، سندن نڪ قتل ۽
رنگ، ڪارو هوندو هئو.

جڏهن ته اسورين ۾ به طبقا هوندا هئا. هڪ ورتن ۽
ٻيو ٻانڙي يا وائي.

ورتن، پڙهيل لکيل طبقو هوندو هئو، جيڪو مذهبي
رسم، جادو ۽ کوٽڪن ۾ ڄاڻ رکندو هو. هي نهايت
بهادر ۽ خوشحال ماڻهو هوندا هئا. جڏهن ته ٻانڙي يا
وائي، واپاري هوندا هئا. (سبط حسن ۱۹۷۷-۷۶-۶۶) هتان
جي لڌل ڍنڍن مان هتان جي ماڻهن بابت، سائنسي راه
موجب، هي آسٽريلائي، ڊولچ سمونڊ جا آلمپائي ۽ منگولي
نسل جا ماڻهو هئا. (صديقي ۱۹۶۹-۶۱)

اڪثر محقق کين درادڙ ڪوٺين ٿا. درادڙ معنيٰ
اهي ماڻهو، جوڪي غير آريائي ٻولي ڳالهائيندا هئا.
(صديقي ۱۹۷۹-۶۴)

آريه نسل مان مطالب اهي ماڻهو هئا جن جو آريائي
وطن، خوارزم يا بخارا جو علائقو هو، ۽ جن ۾ هزار
ق-۳ جي لڳ ڀڳ ايشيا جي ٻين مان لڪري، ڏکڻ
اولهه، ايشيا جو رخ ڪيو. سنسڪرت ۾ آريه مان مراد
اوجي ذات وارا، شريف ۽ آزاد آهي. (سبط حسن ۱۹۴۴-۸۶)

هڙاپا ۽ موهن جي دڙي مان سون، چاندي، لاسي،
ڪڻڪ، ڪوڏن ۽ قيمتي پٿرن جا گهر لڌا ويا آهن.
عقيق، شيش ۽ لاجورد مٿڪا ۽ موني به ان دور ۾
استعمال ٿيندا هئا. ڪنگرين، منڊرين، چان، ويڙهه، ۽
دهريءَ جو به رواج هئو. اهي سڀ گهڻا ان دور جون
عورتون پائينديون هيون. ان کانسواءِ مٽي ۾ هاج جا
ٿلوتا به استعمال ڪنديون هيون، پيرن ۾ ڪڙا يا
ڪڙيون به پائينديون هيون. سرخي ۽ سري کانسواءِ
ڪوڏن ۽ سڀن جي دهليڻ ۾، مائي رنگ جو هائوڊر
لڌو ويو آهي جيڪو آه شيڊو طور استعمال ڪيو
ويندو هئو.

موهن جي دڙي جا ماڻهو ناچ ۽ راڳ جا به
ڪوڏيا هئا، ڪڙنل ۽ دهل ان دور ۾ استعمال ڪيا
ويندا هئا. (صديقي ۱۹۷۹-۱۲۰)

سنڌو سڀيتا جي زوال وارو دور

هن دور کي جهڪڙ وارو دور يا هوسٽ هڙاپن
پيرلڊ، به ڪري ڪوٺيو وڃي ٿو.
سنڌو سڀيتا جي زوال وارو هيءُ دور سترهن - ٻو
پنجاهه کان نو سو ق - ۾ ئي مشتمل آهي.
(پنهور ۱۹۸۴-۱۷۰)

عام طور سنڌو سڀيتا ۽ جڳ پشهور شهر موهن جي
دڙي جي زوال بابت به نظريا پيش ڪيا وڃن ٿا.

پهريون ته جهڪڙ جي ماڻهن، جيڪي آريا هئا، انهن موهن جي دڙي وارن تي حملو ڪري سندن انت آندو.

جڏهن ته ڊاڪٽر مغل جي راهه ۾ جهڪڙ ۽ جهانگارا جا ماڻهو، موهن جي دڙي جا بچيل-ڪچيل ماڻهو هئا، جن موهن جي دڙي جي زوال کانپوءِ ات وڃي پناهه ورتي ۽ موهن جي دڙي جي تباهي، دراصل جاگرافياڻي حالتن جي قدرگهر سببان ٿي. ۽ جنهن جي ڪري هڪ گهٽجي وئي ماڻهو پهر ريدارڪو ڏندو ڪرڻ لڳا. شهرن مان ماڻهو لڙي پکڙي وڃي ڪوئن ۾ رهڻ لڳا. ۽ ائين شهر جو واپار به گهٽجي ويو. ماڻهن کان لکن پڙهڻ به وڃي ويو.

برچمٽ ۽ اڇن - ۱۹۸۲ صفحي ۲۴۲ موجب هڙاپا جي جاءِ جهڪڙ واري دور والاري. جهڪڙ دور جا ٽانو پيلي رنگ سان ڪريم يا ڪاڙهن پٽن سان آهن. ٽانو چمڪ بچاءِ ڏڪن ذريعي هٿ سان بنايا ويا آهن. ان کانسواءِ ڌاتوءَ جون شيون به هن دور ۾ نظر اچن ٿيون ۽ ائين محسوس ٿئي ٿو ته ڪي ماڻهو لڏي آيا ۽ جن پاڻ سان گڏوگڏ ٻيا ثقافتي عنصر پڻ آندا. ۽ سمجهو وڃي ٿو ته اهي ماڻهو ايران يا وچ ايشيا کان هن طرف آيا. عامي لٽپ جهڙي نموني جي به ڪهاڙي پڻ هتان لڏي وئي آهي. ان کانسواءِ پٿر جون گول ۽ چوڪنڊيون مهورون پڻ لڌيون ويون آهن. هڪ (Bronze) جو سڀنگاردان پڻ لڌو ويو آهي، جو

لمورستان سان پڻ پيئي سگهجي ٿو.

موهن جو دڙو جو آخري ته جنهن کي جهڪڙ دور جي حوالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. اتان ڪيترائي لاشا لڌا ويا آهن. ان سان گڏ هڪ لوهي ڪهاڙي به. جا ايران يا وچ ايشيا وارن سان مشابهت رکندڙ آهي. جنهن لاءِ اندازو آهي ته هت ڌارين ڪاهه ڪئي هوندي. (برهمڻ ۽ آلچن).

سند جا تاريخ کان اڳ وارا ماڳ

Ahmed Shah احمد شاه

هيءَ ماڳ $25^{\circ}35'$ اتر ويڪرائي ۽ $67^{\circ}52'$ اوڀر
ڊگھائي ڦاڪ تي، باران پاڻي جي اڀرندي پاسي، عارو جو
گهٽ کان ڏکڻ اوڀر، تي ضلعي دادوءَ ۾ واقع آهي.

مجمدار کي هن علائقي جي کنڊرن مان ڪٽ جي
دور (Chalco lithic) جا نشان پڻ نظر آيا، هو
هتان لپنڊڙ چٽن وٽن جو ذڪر ڪري ٿو. چٽمي ڀرڻ،
ڪور (Core) ۽ ٻه ٿانو.

ڪرشنا ديو ۽ مٽڪون انهن لپنڊڙ شين کي ڏسي
ماڳ کي آسري دور جو ڪوٺين ٿا.

(فيلڊ ۱۹۸۱-۲۴۴)

علي مراد (ڪاوڙي) Ali Murad

هيءَ ماڳ $26^{\circ}32'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}27'$
اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي پير غازي شاھ کان تيرنهن
ڪلوميٽر پنڌ تي، جوهي شهر کان چوويهه ڪلوميٽر
ڏکڻ طرف ضلعي دادوءَ ۾ آهي.

مجمدار جي وضاحت موجب دڙا هن ڀيڄرن تي موجود
آهن. هڪ گهٽ جي اتر تي ٻيو اتر اوڀر تي، ٻه رڳون دڙو

وڌيڪ نمايان آهي. جنهن جي اتر ڏکڻ ۾ لاهرون آهن جتي ٽي سگهي ٿو ته ۾ وڏا ميدان هجن. ڏکڻ واريءَ لاهيءَ تي هڪ قتل ڪوھ. جا آثار پڻ موجود آهن. ڪوھ ڀرسان هڪ قلعي جي پٽ جا نشان پڻ موجود آهن، جا پھڻ سان اڏيل آهي.

هتان لينڊر ٿانون تي ٿيل چٽسالي مخصوص سنڌو ثقافت جي نمائندگي ڪري ٿي. ڳاڙهي مٽاڇري تي ڪاري رنگ سان چٽ چٽيل آهن. تانو ٿلهي مصالح جي سان ٺهيل ۽ چڱي طرح ٻڪل آهن. چٽن ۾ چورس، لڳ ڀڳ وارا گل، روايتي پير جا پڻ نمايان آهن. ان کانسواءِ پٽ اندران هڪ سادو ٿانوَ پڻ لڌو ويو، جنهنجي ڀر ۾ لاسي جي چيٽي، لينڊر ۽ رالڊيڪا ڳڻ، عقيق جا مڱا، لنگر ٿانوَ، ٻاٺوت جو موتي، ٺڪر جي ٻڳي ۽ سوئر جون مورتون پڻ لڌيون ويون آهن. (مجمدار ۱۹۸۱-۹۱-۹۰)

قادر جي راھ ۾، ”هي هڪ لينڊر ڌڙو آهي، جنهن ۾ آثار قديمه جا ڪي خاص نقش موجود آھن. مجمدار ماڳ جي لنڊي ڀيمالي تي ڪولائي ڪرائي، ۾ سندس اها دعوا ته آت ڪو قلعو هو يا بچاءِ واريون وڏيون پٽيون هون. منهنجي جاچ پڙتال انهيءَ کي درست ثابت ڪري نه سگهي. قلعي جي پٽ اڃا سوڌو هڪ سوال آهي. ان جي ٻيڙي، پٿر واري آهي ۽ مٿين

اڏاوت ڪڇي. بهرحال هتان لڀندڙ شيون، سنڌو ڇيٽا يا (Mature Harapen) دور جي نشاندهي ڪن ٿيون.
(فليم ۱۹۸۱-۲۵۴)

الهڏڻو (ڏهل بازار) Allah Dino

هيءُ ماڳ $24^{\circ}57'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}1''$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ڪراچيءَ کان ۲۴ ڪلوميٽر اتر اوڀر طرف واقع آهي. هن ماڳ تان ٽن دورن جا آثار مان ٿا. هتان لڪرنڊڙ وتون (Mature Indus) يا هڙاپا دور سان تعلق رکن ٿيون.

چٽساليءَ سان گڏوگڏ سادا ٿانو به هتان لڌا ويا آهن. پٿرن سان گڏوگڏ ڪڇيون سرون به استعمال ڪيل آهن. بستيءَ جو هڪ حصو غير رهائشي نظر اچي ٿو. هتان سون ۽ چاڌري به لڌي وئي آهي.
(فليم ۱۹۸۱-۳۵۰)

عاملاڻو (Amilano) Long

مول ۽ ملير نئن جي سنگم تي ڪراچيءَ کان اڪل چوٽيءَ ڪلوميٽر اتر اولهه اڪل اڪلڙي ميٽرن اندر آهي آثار موجود آهن. اهڃاڻ ٽراڪٽا آهن. ماڳ ڪاڇي ڇڪو آهي ۽ لڀندڙ آثار ٻڌائن ٿا ته ماڳ مڪمل هڙاپا يعني (Mature Harapen) دور سان تعلق رکندڙ آهي. (فليم ۱۹۸۱-۳۵۲)

آهري (Amri)

هيءَ ماڳ $26^{\circ}10'$ اتر واري ويڪرائي ڦاڪ، $68^{\circ}01'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي آهري شهر کان اتر، اتر اولهه، اٽڪل ۲۵۰ ميٽرن تي ضلع دادوءَ ۾ موجود آهي. لڪي جبلن ۽ سنڌو درياھ جي آس پاس، ۳۰۰ ق-۾ واري آبادڪاريءَ جا نشان جايجا پکڙيل آهن.

۱۹۲۹ع ۾ مجمدار هن علائقو دريافت ڪيو. هن علائقي جي مڪمل کولائي ڪرائي نه سگهيو. ۱۹۵۹ ۾ فرانسيسي ماهرن مونس، جين ميري، ڪاسل جي زهرنگرائي، پاڪستان ڊپارٽمينٽ آف آرڪيالاجيءَ جي مدد سان هت کولائي ڪرائي جا ۱۹۶۲ع تائين هلي. هت ٽي قديم دڙا جن مان وڏي ۾ وڏو A آهي جهڪو چوڻيتاليهه فوٽ اوچو آهي. B دڙو تيراهن فوٽ اوچو آهي ۽ A دڙي کان ۲ سو وال اولهه طرف آهي. جڏهن ته دڙو C، B دڙي جي اتر اوڀر طرف واقع آهي.

A دڙو فرانسيسي ماهرن کولرايو. هن دڙي جي سڀ کان مٿين سطح، مسلمانن جي دور جي نشاندهي ڪري ٿي. هتان لڪرنڊڙ ٿانون، وغيره کڻي مغلن جي دور سان به ڀيٽي سگهجي ٿو. اڏاوت ڪڇين سرن سان مٿي رٿابنديءَ سان ٿيل آهي. جيتوڻيڪ ڪڇهه، ڀڪسري اڏاوت به موجود آهي. پر نمايان ديوار ڏهه فوٽ ويڪري پھڻن جي پيڙهه سان ڪڇسري پٽ آهي جا حملا آورن کان بچاءُ لاءِ بنائي وئي هئي.

مسلمان دور جي آبادڪاريءَ کان هيٺ واري ته. ۾ تاريخ کان اڳ ۳۰۰۰ سال ق. م جي وچ واري وقت تائين جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. مٿاهين سطح مان اسانکي جهڪر واري دور جا ٿانو، جهڪي وادي سنڌ جي آخري دور جي نمائندگي ڪن ٿا نظر اچن ٿا. اهڙا ٿانو ڇانهون ۽ هي دڙي جي مٿين سطحن منجهان به ظاهر ٿيا آهن.

ٿانو ٿلها آهن جن ۾ گلابي مٽاڇري تي ڪاري رنگ جا نمونا ٺهيل آهن. ان کانسواءِ سڄ ۽ گلز جا نمونا به انهن تي اڪريل آهن.

هن دور جي هيٺان مڪمل هڙاپا (Mature Harappa) جي سطح آهي. هن سطح منجهان ملندڙ ٿانو اهڙا ساڳيا آهن جهڙا موهن جي دڙي، هڙاپا ۽ واديءَ سنڌ جي ٻين ماڳن تان لڌا ويا آهن. جاميٽري ۽ گلن وارا نقش ڪاڙهي مٽاڇري تي ڪاري رنگ سان چٽ ڇڻيل آهن. هڪ ڀڪسري جاءِ به لڌي وئي آهي. سرن جي سائيز هڙاپا دور جي اڏاوت ۾ ڪم آندل سرن جهڙي آهي. ۽ هن کان هونئن ته، مان لڌل ٿانون جي نوعيت مختلف قسم جي آهي. هي نه هڙاپا سان ملندڙ آهي نه وري موهن جو دڙو مان لڳندڙ ٿانون سان. هن ثقافت جو نالو ”آمري ثقافت“ رکيو ويو آهي ۽ اها سنڌو ماڻھو ۾ لڳندڙ سڀني ثقافتن مان سوڀر پري آهي. آمري ٿانو نهايت نفيس آهن. ڦڪي يا گلابي

مٿاچري تي ڪاڙها پورا ۽ ڇاڪلڻي رنگ جا جاميٽر ڪل
نقش، چٽول آهن، جي برش جي پورن پٽن (Strokes)
سان چٽيل آهن. سندن منهن ۽ ڪلهن تي ڦڪي يا
هڪڙي پٽي به آهي. آسري وارن ٿانون جي هڪ خاصيت
اها به آهي جو هو مختلف ارتقائي مرحلن منجهان
لنگهيا آهن.

آسري واري نه، جي شروعاتي مٿين حصن ۾ آويءَ
جا پڪل مٿين خاصيتن وارا ٿانو ڪافي لڏا ويا آهن
پر پوءِ آهستي آهستي تعداد گهٽ ٿيندو ويو آهي ۽
بلڪل هيٺاهين تنهن منجهان لڀندڙ ٿانو ٿلها بي ڊولا
سادا ۽ هٿ سان ٺهيل آهن. رڳو ڪن تي نقش نگار
ٿيل آهن.

آسريءَ وارن ٿانون تي جانورن جون مورتون به
چٽيل آهن هڪ ”ڪٽي“ جي چٽ وارو ٿانو به لڌو
ويو آهي. البت روايتي ڊگهو ناسي يا ڦڪي مٿاچري
تي عام چٽيل نظر اچي ٿو، ۽ هتان لڀندڙ جانورن جا
نقش نال-ڪلي ثقافت سان ملندڙ جلندڙ آهي.

ذڪر جي جانورن جون مورتون به هتان لڌيون
ويون آهن جي ان اکين ۽ ڳالهه کي رد ڪن ٿيون ته
آسريءَ مان ذڪر جون مورتون نه لڌيون ويون آهن.
آسري تهن مان لڀندڙ هڪ اهم ڳالهه اها به آهي
ته هتان ڪوٽ ڏيجي جي ثقافت واريون شيون پڻ
لڌيون ويون آهن. اهڙا ٿانو جن جون ڳچيون
مڙيل آهن گلابي ۽ ڇاڪلڻي پٽن سان جن مان

لڳي ٿو ته انهن جو پاڻ ۾ رشتو ٿاڏو به هئو. مٿين سطح جهڙا آسري ثقافت جي ٻن دورن جي نمائندگي ڪري ٿي اتان دائمي نوعيت جا اڏاوت جا آثار نه ٿا نظر اچن البت هيٺين تهن مان ڪڇين سرن جي اڏاوت جا آثار مان ٿا. مستطويل عمارت جا اهيڃاڻ آهن. جهڙا ننڍڙن (Cubicles) ۾ ورهايل آهي، جن ۾ ڪنهن قسم جو در وغيره نظر نه ٿو اچي جهڙو مختلف ڪمرن ۾ هجي ۽ هنن جي اوچائي پنج فوٽ آهي ۽ اٺن مان ڪڍيو وڃي ٿو ته مٿان آهي ڪيو بيڪاس ڪنهن عارضي اڏاوت جي پٿر لاءِ نه ٺهيل هجن. ان کانسواءِ هتان ٺڪر جا جوڙا، ٿاسو، چٽمي ٻرڻ، ڪوٺر ۽ چوڏا وغيره به هٿ آيا آهن جيڪي سڀني کان هيٺاهين تهن منجهان به لڌا ويا آهن.

عرب جو ٿاڏو (Arab-jo-Thano)

عرب جو ٿاڏو يا اربجو ماڳ $25^{\circ}38'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}50'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي، شام جو ڪوٽڙيو کان اٽڪل پنج ڪلوميٽر ڏکڻ طرف ٺارڙو جبلن جي پهرانڌيءَ ويجهو ضلعي دادوءَ ۾ آهي. ۱. * لهرڪي کي هتان ٿاسي جون چيٽيون نظر آهن. ۽ مجملدار جي وضاحت موجب ماڳ آسري دور جي اوائل دورن سان تعلق رکندڙ آهي. (فلم ۱۹۸۱-۲۴۲)

ٻڇاڻي (ٻڇراڻ) (Bachani)

هيءُ ماڳ $25^{\circ}32'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}50'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي. باران لڻ جي اولھ طرف، ٻڇاڻي ڪوٽ کان اتر اوڀر سڌ پنڌ تي ضلع دادوءَ ۾ واقع آهي. ساڳ وٽن ۽ شنگاس (Shingles) سان ڀريل آهي. هي اهي پٿر آهن جيڪي ڪاري ۾ ملائي پتھن ٺاهڻ جي ڪم ايندا آهن. هتان لينڊر ٿانو هڙاپا آبادڪاريءَ سان تعلق جي نشاندهي ڪن ٿا. (فليم ۱۹۸۱-۴۴۶)

بادھم (آڏت جو دڙو) (Badah)

هيءُ دڙو $27^{\circ}19'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}01'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي، بادھم شهر کان ڏکڻ اولھ ۾ ڪلوميٽر، ميهڙ جي رستي تي ضلعي لاڙڪاڻي ۾ آهي. مجمدار هن دڙي بابت ٻڌائي ٿو ته پهرين مسٽر ڊڪشٽ ۱۹۲۵-۲۶ هن کي ڏٺو ۽ پوءِ ۱۹۲۷-۲۸ ۾ مجمدار هن جي کولائي ڪرائي. هتان اڏاوتن جا نشان ڪونه ملهيا البت ملندڙ شين مان ڪي هن ريت آهن. عقيق جا ٽڪرا، ٺڪر ۽ ڪوڏن جي چوڙن جا ٽڪر، ٺڪر جي جانور (ڪتو) جي مورت جا ٽڪر، عاج جي ٽڪل جا ٽڪر، ٽامي جي پن وغيره. ۱. (مجمدار ۱۹۸۱-۴۷-۴۸)

۱. مجمدار جي راه موجب هيءُ دڙو مڪمل هڙاپا (Mature Harappa) دور سان تعلق رکي ٿو. (فليم ۱۹۸۱-۲۱۶)

ٻانڌڻي (Bandhni)

ماڳ $26^{\circ}13'$ اتر وڊڪرائي ڦاڪ، $67^{\circ}42'$ اوڀر.
ڊگهائي ڦاڪ تي، ٻانڌڻي ڳوٺ ۽ ٻانڌڙي نئون وڊجھو
ضلعي دادوءَ ۾ واقع آهي. ڏڙو اتر کان اٽاءون ۽ ڏکڻ
کان تراڪڙو آهي. اتي هڪٻئي ٻيون هاڻوڪيون قبرون
به موجود آهن.

مجمدار ٽنڊڙن چيمبرس جي هڪ گروهه جي کوٽائي
ڪرائي، جنهن جي اولهائي اڌ ميٽر هئي. چيمبرس جون
پتيمون پٿر جا ٺهيل هيون. انهن لپنڌڙ ٿانوَ آسري
ثقافت سان ڳانڍاپو ڏيکارين ٿا. (فادر ۱۹۸۱-۲۰۳)

مجمدار جي رپورٽ موجب ٻه رنگا سنهڙي چادر
وارا ٿانوَ ۽ چقمقي پٿر جا اوزار هتان لڌا ويا آهن.
ڪجهه ٺڪريون اهڙيون ته دهجي وهون آهن جو رلڪن
جي سڃاڻپ به سولي نه هوندي. ٺٽي ڪري سگهجي.
پيلي رنگ جا ٿانوَ، ڳاڙهي ناسي چٽن سان ملتا آهن.
هاڪا ڳاڙها ٿانوَ جن جي ڪچي تي ڳاڙها ناسي هئا
آهن... نه ويا. اکين جهڙا به لڌا ويا آهن.

(۱۹۸۱-۲۱-۱۲۰۰)

* ٻانڌڻي فلينٽ سائيٽ (Bandhni Flint Site)

ماڳ ٻانڌڻي جي ڏکڻ اوڀر ڏيڍ ڪلوميٽرن جي

* ٻانڌڻي لڌي واري پٿر جي اوزارن ٺاهڻ واري پٿري
ٺڪرن واري جاء. (ايمر-ايڇ پنوهر)

ٻنڌ ٿي آهي. هتان ڪي اڏاوت جا آثار به مليا آهن
پر چقمقي پٿر گهڻا مليا آهن. (فليم ۱۹۸۱-۳۰۴)

ٻانڌڙي (Bandhri)

ماڳ $26^{\circ}13'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}42'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي ٻانڌڙي گهٽ کان ٽي ڪلوميٽر اتر
طرف آهي ۽ ضلعي دادو ۾ آهي.

ماڳ ڀرسان هڪ چشمو وهي ٿو. هي هڪ ننڍڙو
ڍڙو آهي، جيڪو پيڙهه وارن پٿرن جي نشانن سان
ڀريل آهي ۽ ميجوئر هڙاپا دور جو محسوس ٿئي ٿو.
(فليم ۱۹۸۱-۳۰۲)

مجمدار هن ڌڙي بابت هيٺين وضاحت ڏني ٿو.
”ٻانڌڙي گهٽ کان ٻه ميل اتر طرف هڪ ڏڪر
تي هڪ عمارت جا آثار موجود آهن. پٿر ڪپڙي يا
ڪاري سان چڱي طرح لپيل نه آهن ۽ ڪمرن منجهان
ٺڪريون يا چقمقي اوزار به ڪونه لڌا ويا آهن ۽ نه
ڪا اهڙي شيءِ جو دور جو اندازو ٻڌائي سگهجي.
اهڙي قسم جون جايون - دوهڻ ۽ ڪوهستان ۾ جابجا
نظر اچن ٿيون. ٿي سگهي ٿو اهي وچين هندو دور
جون هجن يا برطانيه کان اڳ وارن ڏينهن جون.“

(مجمدار ۱۹۸۱-۱۲۳-۱۲۲)

ٻيٽ جي ٻيٽ (Bibi ji Bhit)

ساک $25^{\circ}44'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}36'$ اوڀر
ڊگھائي ڦاڪ تي باران لئن چئنل ويجهو آهي.
لمبرڪ کي هتان آسري ۽ هڙاها دور جا ڏاڻو لڌا
جنهن مان هي آسري ۽ هڙاها جو همعصر لڳي ٿو.
(فلم ۱۹۸۱-۲۳۰)

چانھونءَ جو دڙو (Chanhu-Daro)

هي دڙو $26^{\circ}11'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $68^{\circ}19'$ اوڀر
ڊگھائي ڦاڪ تي جمال بکريو ڳوٺ کان اڪل ۵
ڪلوميٽر ڏکڻ طرف سڪرنڊ ۽ نوابشاھ جي وچ تي
واقع آهي ۽ ٽن دڙن تي مشتمل آهي.
(فلم ۱۹۸۱-۲۱۷)

هيءَ هند ۱۹۳۱ ۾ لڌو ويو. ۱۹۳۵-۳۶ ۾ مسٽر
مئڪي هتان جي کوٽائي ڪرائي، پر ته نائين زماني
حاصل ڪري نه سگهيو ڇاڪاڻ ته هتان ڀالي نڪري
آيو. هتان جو خاص دڙو نمبر ۱۰ آهي جنهن ۾ هڙاها
دور جا ٿي جدا جدا ته موجود آهن. جنهن مان لڳي
ٿو ته هيءَ وستي ۾ پيرا آباد ٿي.

هتان ڪڪ، ڌامي، سڀي ۽ عاج جي سامان ڏاهڻ
جون شھون به گهڻي تعداد ۾ مليون آهن. هتان ڌامي
جا اوزار ۽ غير مڪمل ڏاتوءَ جا ٽڪرا به هٿ آيا آهن.

ٻئي. دڙي جي مٿئين ته. مان اهڙي دور جون باقيات ماهون آهن جي هڙاپا دور کانپوءِ جون آهن ۽ سنڌ جي جهوڪر يا جهڪر واري دور سان مشابهت رکن ٿيون. (صديقي ۱۹۷۹-۵۳-۵۲)

مجمدار جي رپورٽ هن دڙي بابت هن ريت آهي: ”ماڳ ٽن دڙن تي مشتمل آهي. ۱-۲ ۽ ۳. دڙو نمبر ۲-۱ ۽ ۲ ۽ ۳ نمون هڪ ٻئي سان گڏيل آهن. ۲۱ فيبروري دڙي نمبر ٽئين جي کوٽائي شروع ڪرائيسين. هتان اڏاوت ۾ ڪجهه سرون استعمال ٿيل آهن. هڪ سرون محدود آهن. البت هڪ ڪوهه ۾ ٻڪين سرن جو استعمال ٿيل آهي. هي اهڙين سرن سان ٺهيل آهي جهڙيون موهن جي دڙي ۾ به استعمال ٿيل آهن. ڪوهه پيرسان هڪ وڏو پينٽ ٿيل ٿانو لڌو ۽ ان هيٺان وري ٻيو به اهڙو لڌو.

هتي ڪوٽرايل ٻن خندقن مان چار سو وٺون برآمد ٿيون. اهو سامان موهن جو دڙو واري III نمبر خندق مان لڌو سامان جهڙو هو.

هتان لڌو ٿانو سنهڙا ۽ جن جي سطح روشن ڪاڙهي رنگ جي جنهن تي چٽسالي ڪاري رنگ جي ٿيل هئي. جانورن ۽ پکين جون مورتون به اڪريل آهن. مور جي مورت ۽ ان مان گڏ هڻ ڪهڪ قطار ۾ لڌيون ويون آهن. پير جي ٿارين جا سڙا نمونا به موجود آهن. هتان موتي به جهڙي تعداد ۾ لڌا ويا آهن.

ڇوٽڙو (چوٽڙو) (Chaurlo) ۱۵۸۹

هي ماڳ ٻانڌڙي کان ٻارنهن ڪلوميٽر ڏکڻ طرف ٻانڌڙي نالن جي اولھ پاسي ضلع دادوءَ ۾ واقع آهي. هي ماڳ به سنڌ ڪوھستان جي ٻين ڏڙن جو ان هڪ مخروطي ڏڙي ۽ هڪ همٻاھين وھنديءَ تي مشتمل آهي. جوٽوٺيڪه مجھدار ماڳ تي ڪھرن جي کوٽائي ڪرائي آهي پر فلم جي راءِ موجب اھي پٿيون آھن جن کي مجھدار ڪھرا سمجھي ٿو.

(فلم ۱۹۸۱-۲۰۵)

آسري دور وارا ٿانو ھتان لڌا ويا آھن جي ھلڪي ڪاڙھي ۽ ٽڪي رنگ جا آھن. ان کانسواءِ سائي رنگ جا ٿانو به ھتان لڌا ويا آھن، جن تي چاڪلھي ٽڪي رنگ سان چٽسالي ڪيل آھي. ٿانو ڇڪ تي ٺھيل ۽ پڪل آھن. البت ٿوري ٻاھ تي پڪل آھن. نقش ۽ چٽ جاسٽر پڪل نمونن ۾ آھي.

(مجددار ۱۹۸۱-۱۲۴-۱۲۳)

چوٽڙي وٽان لمھيرڪ کي هڪ چٽي ٻٽ جو ڪپ هٿ آيو جو هڪو پنجن انچن کان وڌيڪ ڊگھو هئو. (لمھيرڪ ۱۹۸۲-۱۱۵)

چٽي: جو ڪٽ (Chbuti jo Kund)

ماڳ، روھيل جي ڪنڌ کان ساڍا ڇھ ڪلوميٽر اوڀر طرف نالن گاج جي چورلڪ وٽ، ڪھتر جبل جي

اڳين قطارن وٽ واقع آهي. ويوا ۽ منڪراڻون هن بابت ۱۹۴۹ ۾ پنهنجي رپورٽ ڏني آهي. هتان لينڊز ڪنپارڪي هنر جا نشان آمري دور جي اوائلي دور سان ڳانڍاپو ڏيکارين ٿا. (فليم ۱۹۸۱-۲۰۱۱)

ڏلپ ٻٽي (Damb Buti)

ماڳ $26^{\circ}17'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}40'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي جهانگارا ڳوٺ کان ڏم ڪلوميٽر ڏکڻ اولهه، ٻانڌڻي کان ڏم ڪلوميٽر، اتر اولهه، ۽ نڪا کان ست ڪلوميٽر ڏکڻ اوڀر آهي، ۽ ضلعو دادو آهي.

فليم جي راه موجب، مجمدار جي وضاحت ماڳ سان انصاف ڪري نه سگهي آهي ڇاڪاڻ ته ماڳ ڪافي وسيع ۽ منجهيل آهي. هن جي اتر اولهه طرف هڪ بدترتيب مخروطي دڙو (ٻٽي) به موجود آهي ۽ اها ٻٽي يا دڙو، سموري علائقي جو چوٽون حصو والاري ٿي. اها ٻٽي هٿرادو محسوس ٿئي ٿي ۽ لڳي ٿو ته تماڙ هئي. هن جي لاهي ۽ کان پٽين جا نشان موجود آهن. جڏهن ته ڏاکڻي طرف هڪ ڏاکڻ جا نشان آهن. هن جي هيٺان ڏکڻ، اوڀر ۽ اتر کان پيڙهه جي پٽين جا نشان آهن جي ڪمرن ۽ گهرن جي نشاندهي ڪن ٿا. مجمدار ٻٽي جي ڏکڻ اولهه طرف پنج چيمبرس ڪوٺرا، جنهن مان هڪ انساني ڍاڇو پڻ لڌو. هتان لينڊز تازو آمري ۽ مڙاها جا همعصر آهن جڏهن ته ڪي

نال (Nal) ثقافت سان بہ واسطو رکڻ ٿا. فلم، مجمدار جي هن راه سان بہ متفق ناهي ته ڪو هڙاپا ۽ آسري دور جا ٿالو، ماڳ جي جدا جدا حصن جهڙوڪ ٻئي جي داسن ۽ مٿان ۽ آسري دور جا ڏکڻ اولهه واري حصي مان لڌا ويا آهن. (فلم ۱۹۸۱-۳۰۱-۲۹۸)

ديهم هاڙي صابرة (Deh Mari Sabra)

ماڳ $26^{\circ}10'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۾ $68^{\circ}72'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي نواز ڏاهري ريل روڊ سوڪشن نوابشاھ جي ڏکڻ طرف واقع آهي. پاڪستان آرڪيالاجي جي ۱۹۶۴ ۾ هن بابت رپورٽ ملي ٿي. هي ماڳ هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي. هتان لينڊڙ شين ۾ ڪاري تي ڪاڙهي چٽ وارا ٿالو، ٺڪر جو روايتي ڍڳو، ٺنگر سامان جا ٺڪر نمايان آهن. (فلم ۱۹۸۱-۲۱۹)

ڏيسوئي (Desoi (Bedi Kotiro)

هي ماڳ ڏيسوئي ٺٽن ويجهو، ٿاڻي بولاخان کان ۸ ڪلوميٽر اتر اوڀر تي، دروات لڪ کان ٽي ڪلوميٽر اولهه تي ضلعي دادوءَ ۾ آهي. هي ماڳ ٽراڪٽو آهي، پٿر جي ڪپڇي ۽ وٿون جابجا پکڙيل آهن. هتان ملندڙ سامان ۾ ٺنگر ٿالو،

ٺڪر ٺامي جا چوڙا، ڪٺ جو وٽ، لنڊڙا ٺڪر جي
 گاڏڙن جا لڪر، ٻه سو گول ۽ ٻه چنهبا ٺڪر جا
 ڪوڙها به لڌا ويا آهن. جيتوڻيڪ آخري واري شيء جو
 مقصد سمجهه ۾ نه آيو اچي پر اهڙا ڪوڙها ٽائي بولاخان
 جي آس پاس وارن ٻن ساکين تان به لڌا ويا آهن.
 ۽ ساک هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ لڳي ٿو.
 (مجمدار ۱۹۸۰-۱۴۲-۱۴۱) ۽ (فادر ۱۹۸۰-۳۴۷)

ڍل ٻٺي: (Dhal Buthi)

ساک $26^{\circ}04'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}47'$ اوڀر
 ڊگهائي ڦاڪ تي موجوده ڍل ڪوٽ ويجهو لڪي جيان
 جي اولهين طرف ضلع دادوءَ ۾ واقع آهي.
 هن قديم آبادڪاريءَ جا نشان هڪ ٽڪنڊي جي
 صورت ۾ موجود آهن. ٽڪنڊي جو ٺنڊو حصو
 اتر واري پڇڙي آهي. ۽ اتر واري پڇڙي تي ميدان
 هڪ مخروطي دڙي (Conically Shaped) يا ٻٺي
 واري صورت اختيار ڪري ٿو.

مجمدار کي اوڀر واري اڌ مان پتين جي پوڙهه
 وارا پٿر نظر آيا جڏهن ته علوم کي ٻٺي جي اولهه
 واري پاسي کان هڪ گولائين پٿرائين اڏاوت جا آثار
 نظر آيا. ۽ هڪ ڏاکڻي نما رستو جو هٿاھين کان
 مٿاهين ڏانھن ايندو هجي. ٻٺي جي لاهين ۾ ٻين پتين

جي سطحن جا آثار پڻ نظر اچن ٿا. مجمدار جي راه موجب هيءَ علائقو هڙاپا ۽ آريه جو همعصر آهي.

(فيلم ۱۹۸۹-۲۰۰۹)

هتان لينڊڙ کي شيون هن ريت آهن: چٽسالي، ٺل ٿانوَ، ٺڪر جا چوڙا، استينڊ ٽي ڊش، ٺنگر ٿالو وغيره.

ڪجهه مخصوص آري دور جا سنڌا ٿانوَ وغيره. ٺڪر جي ڇوليءَ تي ڪٺ جي دور جي عمارتن جا آثار نظر آيا. (مجمدار ۱۹۸۱-۱۹۹۰)

ڊلاڙيءَ جو ڪوٽ (Dhillani jo Kot)

ماڳ جهانگاريءَ کان اٽڪل ساڍا ڇهه ڪلوميٽر اتر اوڀر ۾ ٻاران ٺٽن جي ڪپ تي واقع آهي. هتان هڪ ڪلوميٽر اونھائيءَ مان مجمدار کي جهڪي وٺون مليون آهن انهن ۾ گچي ۽ کانسواھ ٿانون جا ٺڪرا وغيره نمايان آهن جي آريه جي اوائلي دور جي ٿانون سان مشابهت رکن ٿا. (فيلم ۱۹۸۱-۲۴۸)

ڏيجيءَ جي ٺڪري (Diji ji Takri)

ماڳ خيرپور مهرس ضلعي ۾ -روي نمبر ۹۵ ديه. چونڊرو ۾ واقع آهي.

وٽس (Vats) ۱۹۳۸ع ۾ هن ماڳ بابت رپورٽ ڏني. هيءَ ماڳ چن واري پٿري ٺڪر تي آهي ۽

آس پاس واري ميداني علائقي کان اٽڪل ٻارنهن سؤتر مٿي آهي ۽ شڪل ۾ چوڪنڊو آهي.

وڻن جي راه موجب اٽڪل چار پنج نهه هڪ موجود آهن. مٿين نهه، ٽان، لينڊر، سرون، مڪمل هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ محسوس ٿين ٿيون جڏهن ته هتان ننڍي ماڻھو جون سرون به لڌيون ويون آهن. وڻن هتان لينڊر ٿانون ۾ هڪ اهڙو ٿانو به دريافت ڪيو. جو موهن جي دڙي ۾ نه مليو آهي. ان جو بنياد تراڪڙو ان جي مٿاڇري تي ٻڌل هو. اچو ۽ چاڪليٽي رنگ هئو. ڪارا پٽا لهرائيندڙ لائينون ۽ وچ تي تارو به چٽول هئو. ان کانسواءِ سامان سان ڪي شيون اهڙيون به هٿ آيون جن جي پري هڙاپا دور جون يعني ڪوٽ ڏيجر ۽ واري دور جون جي راجستان جي ڪالي بنگن واري ماڳ تان هٿ آيون هيون.

(فيليم ۱۹۸۱-۲۲۰)

ڳاڙهو ڀڙو (Garho Bhira)

ماڳ $24^{\circ}59'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $69^{\circ}34'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، لاهڻو گھوٽ جي ڏکڻ طرف، لاهڻا ندي ويجهو ٿر جي ادھين ڪناري تي ٿرپارڪر ضلعي ۾ موجود آهي.

هن دڙي بابت ليبرڪ: ۱۹۴۶ ۽ ۱۹۷۳، مغل ۱۹۷۲ ۽ بلوچ ۱۹۷۳ ۽ ۱۹۷۵ ۾ ذڪر ڪيو آهي.

هتان ليندڙ ٿانون ۽ مھرن مان اندازو لڳايو ويو آھي ته هي دڙو ميجوئر ھڙاپا دور سان تعلق رکي ٿو.
(فلمر ۱۹۸۱-۲۲۱)

هتان ليندڙ ڪن شين جو ڪجهه ذڪر هن ريت آھي. لنگر ٿانون جي گھڻ، ٺڪر جا ڪنگڻ، چقمقي پھڻ جا ڌار وارا اوزار، لهر قيمتي پھڻن جي چل، ٺاسي جي ڪائنتن جا ٺوڻا، توڙي ڪاربل پر ان سوڌيل ڌاتوءَ جا لنڊا ننڍا ڪنڊا، چٽساليءَ وارن ٿانون ۾ ٺڪرين تي جھڪي شڪايمون ٺھيل آهن تن ۾ ھڪڙي ڪجھي جي ان جھڙي آھي: (ليمبرڪ ۱۹۸۲-۱۴۹)

غازي شاھ (گاجي شاھ) (Ghazi Shah)

ماڳ $26^{\circ}27'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ، $67^{\circ}28'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، لڊو رحيم خان کان ڏکڻ، ڏکڻ اوڀر ڇھن ڪلوميٽرن تي پٽ رينج جي پدرانديءَ کان اتر اوڀر، پير غازي شاھ کان ۶ ڪلوميٽر اوڀر طرف واقع آھي. ضلعو دادو آھي.

هتان ليندڙ شين ۾ ھڪي قابل ذڪر شين مان رھت آهن، ڊگھن جون مورتون، رانديڪا، ٺاسي جا موتي، ھقيق جا موتي، ٺڪر جا چوڙا، پٿر جا اوزار، پچانديءَ جي منڊيءَ جا ٺڪر، مجمدار جي کولائيءَ موجب هي ماڳ آمريءَ جھڙو آھي. اوائلي آمريءَ جو دور، آمري

۽ هڙاپا جو گڏيل دور ۽ مڪمل هڙاپا دور.

(فليم ۱۹۸۱-۲۸۱)

هتان لينڊڙ ڪي ٿانو مخصوص ڪاڙهي ٿي ڪاري چٽساليءَ وارا آهن. ڪن تي ڍڳي جي صورت آهي. اهڙيون ساڳيون ڍڳي جون مورتون نال (Nal) منجهان به مليون آهن. ان کان سواءِ مور جو احتمال به گهڻي ڀاڱي ٿيل آهي. پير جو پن به ڄام نظر ٿو اچي. هتان لينڊڙ ۾ رنگا ٿانو جاميٽريڪل نمونن سان آڀريءَ جي اوڻلي دورن جهڙا آهن. ان سان گڏوگڏ موهن جي دڙي جي اوڻلي دور سان تعلق رکندڙ ٿانو به لڌا ويا آهن.

غازي شاھ جي اوڻي ته مان هن قسمن جا ٿانو برآمد ٿيا آهن، جن مان محسوس ٿو ٿئي ته ڪم تي مختلف اثر رهيا آهن. ڪلي ۽ مهي ثقافت جو هڪ نمونو، ڍڳو وڻ سان به هتان برآمد ٿيو آهي.

(مجمدار ۱۹۸۱-۸۵)

گورندي (غازي شاھ جو ڏل) (Gorandi)

ساڳ $26^{\circ}27'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}29'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، غازي شاھ، پير کان ڇھ ڪلوميٽر ڏکڻ طرف، ٺٽنگ کان نيرنھن ڪلوميٽر اتر طرف، ضلعي دادوءَ ۾ آهي.

هي هڪڙو لنڊڙو ۽ هيٺاهون دڙو آهي. سندس

ڏاکڻي ڀر ۾ هڪ نبات واري شڪل (Comically-Shaped) جي ٺڪري آهي.

ماڳ جي مٿاڇري تي هڪ مستطيل دڙو وار جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مجمدار جي راھ ۾ نبات جي شڪل وارو دڙو مسلمانن جي دور جو آهي.

قادم جي راھ ۾ هي دڙو مٿاڇري تي پٿر جي پٽ جا نشان آهن، ان جو ٿي هڪ حصو آهي. ٻر اهو ڪڏهن جو آهي، اهو البت هڪ جواب طلب مسئلو آهي. پر اس پلاس منجهان لينڊر ٿانو آمري دور جا محسوس ٿين ٿا. (فليم ۱۹۸۱-۲۸۳)

گورندي (Gorandi)

هي ماڳ پهرين گورنديءَ کان اٽڪل پنج سو ميٽر پري آهي. هي دڙو ننڍو آهي ۽ اٽڪل اڍائي ميٽر اوچو.

مجمدار چواڻي ته سورو علائقو پٿر جي ڪپڇين ۽ ٿانون سان ڀريل آهي. ۽ هڪ دائمي چشمي جي ڀر ۾ آهي. جوڪو پٽ رنج مان اوڀر طرف ڏي وهي ٿو. هتان لينڊر ٿالو، هڙاها، آمري جهڙا آهن، ٺڪر جو ڍڳو، چوڙا، سڀين جا چوڙا، هتوق جو مڙڪو ۽ ڪوپر جي منڊي وغيره قابل ذڪر آهن. (فليم ۱۹۸۱-۲۸۴)

حسن علي (Hasan Ali)

ماڳ 25°00' اتر ويڪرائي ڦاڪ 67°19' ڊگهائي
ڦاڪ تي، ڪراچي ۽ کان ساڍا پنجڙيه ڪلوميٽر اتر اوڀر
طرف، جهر هاءِ وي تي هڪ ايڙيل گرائونڊ تي
واقع آهي. پنهنجي ميداني علائقي کان لڳ ڀڳ ٽي ميلن
پٺئين جي پٿر جا نشان قابل ذڪر آهن. هي
ڌڙو مڇوڙ هڙا دور جي آبادڪاري جي نشاندھي
ڪري ٿو. (فلم ۱۹۸۱-۳۴۹)

هوٽيانو فلينٽ سائيٽ (Hotiano Flint Site)

ماڳ شاهه ڪوٽڙو ويجهو پڄاڻي لئن ويجهو آهي.
ماڳ ٽڪر جي ڇوٽي تي آهي. جت عمارتن جا
ڪنڊر آهن، ۽ انهن جي پٿر جا نشان به. اوزار ڪاهن
دارا بسوين پٿر هٿان لڌا ويا آهن. هتان لينڊر شين جي
باري ۾ معمار وٺاڪري نه سگهيو آهي.
(فلم ۱۹۸۱-۳۴۱)

جهر جو ڪلات (Jaro jo Kalat)

ماڳ ٻن ڪاڇ جي ڪاهي ڪناري تي، ڇتون جي
ڪنڊ کان ٿلهه ڪلوميٽر اولهه طرف ۽ روهل جي
ڪنڊ کان اٺ ڪلوميٽر اولهه طرف ضلعي دادو
۾ آهي.
ماڳ هڪ پهاڙي ڀولي تي واقع آهي جهڪو لئن

گاج ڪئنال کان اڪل ڏهه ميٽر ٻاڍو آهي. هي هڪ تراڪڙو ماڳ آهي. ڀتين جا نشان جاڳا پڪڙيل آهن. هتي جو ڪنڀارڪو هنر نال (Nal) جو آهي. آمري سان ڀيتي سگهي ٿو. ڪجهه وٿون هڙاپا دور جون به نظر اچن ٿيون.

جھوڪر (Jbucker)

ماڳ $27^{\circ}34'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}07'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، گهٽ مٿو ڏيڙو لڳ، لاڙڪاڻي کان سو ڪاويٽر اولهه طرف موجود آهي. لاڙڪاڻي کان واره طرف ويندي روڊ جي اترين طرف نظر اچي ٿو. تاريخ کان اڳ واري دور ۾ هيءَ ماڳ سنڌو جي کاٻي ڪپ تي واقع هئو.

جھوڪر جا ڪنڀر ٻن حصن ۾ ورهايل آهن. ڏڙو "A" مٿهن فوٽ اوچو آهي ۽ ڏڙو "B" ٽهه فوٽ اوچو آهي.

ڏڙو "بي" ٺهه ۾ گول نظر اچي ٿو. جنهن جي وچ ۾ هڪ وڏي لاهي آهي چئني ڏسڻ کان ڪليل آهي. ٽي سگهي ٿو اهو شهر ٻهه هجي ۽ اهي رستا اندر داخل ٿيڻ جا هجن. اندر هڪ چوڪنڌي عمارت جا ڪنڀر پڻ موجود آهن. آرڊي پٿر جي (۱۹۱۸-۱۹) جي رپورٽ موجب اها عمارت هڪ پراڻي استوپا جي ٽي سگهي ٿي.

بي ڌڙي جي کوٽائي. کانپوءِ اتان مختلف پيمائشن جا پنجاهه ڪمرا برآمد ٿيا. انهن کنڊرن مان مختلف قسم جون شيون جهڙوڪ ٿالو، ٿاسي جا سڪا، منقش مهرن وغيره به لڌيون ويون.

ڪمرا ڪڇن سرن سان ٺاهيل هئا. هڪڙو ڀڪهن سرن جو ڪوهه به آس پاس مان ظاهر ٿيو. جهڙوڪ مان لڌڻ هنن شين مان تاريخ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. چاڪاڻ ته اهي تاريخ کان پوءِ واري دور سان تعلق رکندڙ آهن. هتان کوٽائي دوران ۲۰ سو پنجاهه سڪا هٿ لڳا. ان کانسواءِ ڪيترا ڌڙي جي مٿاڇرن تان به لڌا ويا. لڌڻ سڪن مان ڪي ٿاها ۽ گول سڪا آهن. جيڪي ڪشن گهراڻي جي راجا واسديو ۽ ان جي جانشينن طرفان جاري ڪيا ويا هئا. ان کانسواءِ اتان ڪيترا گول ۽ مستطيل سڪا پڻ لڌا ويا آهن جيڪي موهن جي ڌڙي واري اسٽوپا جي قريب ڪشن گهراڻي جي زوال واري دور سان واسطو رکندڙ آهن ۽ انهن سڪن تي نظر ايندڙ شاهي شبرهه تي پهل لباس انهيءَ ڳالهه جي شهادت ڏئي ٿو.

ان کانسواءِ هنن سڪن جهڙا ڪي سڪا به ٿه ڏڪر جي انهن مھرن جي ويجهڙائيءَ ۾ يا انهن سان گڏ مليا، جن تي گهڻا دور جي اکرڻ ۽ ڪجهه تحرير ٿيل هئو. ڇهه ڪي شايد پنجين صدي عيسويءَ جي

زماني کان گهڻي قدامت جا ناهن.

ان کانسواءِ جهڙڪڙ مان گهڙهي مٽيءَ جون
مهرن به لڌيون ويون آهن جن تي هڪ مرد جو چاٽي
قائمن بدن ڏيکاريل آهي ۽ انهن مهرن جي سفيد هون
لوڪن جي تصديق ڪندڙ ڪن مان وڏي حد تائين
مهاڻهت آهي. انهن جي مشابھت ”نرڙ ٽي ڪڍ
ٺاهيندڙ پٽڪي، چاٽي“ جي بدن جي مخصوص
وڪڙن، ساڄي هٿ طرف منهن ڪري ڏيکاريل چاٽي
۽ ڏاڙهي کان صاف صورت ۾ نظر اچي ٿي. ان
کانسواءِ گهڙهي مٽيءَ جي ٻين مهرن تي جهڪي ات
پيل ٻين اهڙن ڪن مان گڏ لڌيون ويون آهن، انهن
کي چوٿين يا پنجين صدي عيسويءَ مان منسوب ڪيو
وڃي ٿو آهي، انهن تي سري-ڪوپري-هترجا“ جا لفظ
اڪريل آهن، يعني ”هترا (هيرا) ڪوپريون پٺايندڙ
(جون)“ ۽ انهن لفظن مان اسانکي اها ڳالهه ياد ڏياري
وڃي ٿي ته مهراڳل شروا جو هو چاري هئو،
(مجمدار)

هن قسم جون ساڳيون مهرن اي دڙي جي مٿين
سطح مان به لڌيون ويون آهن. ۽ مٿئين ٽه مان انڊو-
ساساني دور جا ٿانو ۽ چٽ به لڌا ويا آهن.

اي دڙي مان ئي طبق لڌا ويا آهن. ٻيو يا وچون
طبق مان ٻيندڙ عمارتن ۾ استعمال ٿيل پڪيون سرون

موهن جي دڙي ۾ به استعمال ٿيل آهن. هي دور ڪٺ جي دور (Chalco-lithic) جي نمائندگي ڪري ٿو. وچون ۽ نيون طبق به بنا شڪ شڪه جي ڪٺ جي دور جون خاصيتون رکي ٿو ۽ موهن جي دڙي واري ثقافت جي نمائندگي ڪري ٿو.

(مجمدار ۱۹۸۱-۱۱-۶)

فليم جي راه جهوڪر جي ماري ۾ هن ريت آهي: ”دڙي اي مان مجمدار کي تاريخ کان اڳ وارا آثار لڌا ويا ۽ ڊاڪٽر رفيق مغل چواڻي ته ”بي“ دڙي جي هيٺين ٽهه ۾ به تاريخ کان اڳ وارا آثار موجود آهن. تاريخ کان اڳ وارن آثارن مان محسوس ٿو ٿئي ته هي آبادڪاري ميجوٿر هڙاپا دور ۾ به هئي ۽ ان کانپوءِ به جنهن کي جهڪڙ واري تهذيب يا وري هڙاپا دور واري تهذيب ڪوٺيو وڃي ٿو.

(فليم ۱۹۸۱-۲۲۲)

۱. ڪشن گهراڻو: ڪشن قوم چيني قوم هئي. ۱۷۰ ق-۸ جي لڳ ڀڳ انان لڏي پلاڻي ڪري ڪان پهرين باختري کي فتح ڪري پوءِ ڪابل درياھ جي وادي ۽ پوءِ گندارا ۾ اچي آباد ٿي. ۽ ليڪسلا بجاءِ هنن پشاور کي پنهنجي راجڌاني بنايو. ڪشن گندارا ۽ سنڌ وادي تي اڪل ۾ سو سال حڪومت ڪئي. هنن جو مشهور حاڪم ”ڪنشڪ“ (۱۰۰ع) ٿي

گذرڻو آهي. (سبط حسن ۱۹۷۷-۱۳۵)

۲. گپتا دور: لڳ ڀڳ انهيءَ دور ۾ جڏهن ايراني طاقت جو اثر هندستان ۾ زوال اچي رهيو هئو پاتالي پتر وارو گپتا گهراڻو، گنگا جي ماڻھو ۾ پنهنجو اثر رسوخ وڌائي رهيو هئو. چوٿين عيسوي صديءَ جي وچ ڌاري اهو هندستان جو شهنشاهي گهراڻو پنججي چڪو هئو. گپتا گهراڻي سنڌو ماڻھو ۾ ڪي، پنهنجن علائقن ۾ شامل ڪيو نه ٿو ڏسجي پر ممڪن آهي ته هن ڪجهه سالن تائين اتان جي حڪمرانن کان ڏن وصول ڪيو هجي، پنجن صدي عيسويءَ جي پهرين اڌ ۾، اثر الهندي هندستان ۾ ايراني اثر وري بحال ٿيل نظر اچي ٿو. اها ڳالهه جهڪڙ مان لڌل ڏڪر جي ٿانون تي نڪتل شڪلين مان نظر اچي ٿي. (ليجنبرڪ ۱۹۸۴-۲۱۳)

گپتا دور جو ٻيئي چندرگپت هئو ۽ برصغير ۾ پهرين ملڪگير حڪومت چندرگپت موريا فائز ڪئي ۽ اشوڪ اعظم سندس پوٽو هئو. چندرگپت، ٽيڪسلا ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي، سڪندر اعظم جي سنڌ جي يوناني گورنر، هاڻي ٿان ڪي چاهه مار فوج ذريعي ايترو تنگ ڪيو جو هو پڇي ويو. (سبط حسن ۱۹۷۷-۱۱۵)

۳. سفيد هوٽ لوڪ: سفيد هوٽ لوڪ شايد ”نرڪ“ قبولا هئا (پنوهه جي راهه ۾ تاتاري هئا).

(پنوهه ۱۱۲). سڀ کان پهريون پنجنين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ۾ هندستان ۾ داخل ٿيا جتان گهڻا مڪندر گپت پڄاڻي ڪڍيو. سال ۴۶۵ع ڌاري انهن جي هڪ وڏي طاقتور شهر ڪابل ۾ گذارا جي ڪشڻ بادشاهين مٿان چڙهي وئي ۽ تورن سالن ۾ مڪندر گپت جي طاقت کي توڙي رکيو. انهيءَ صديءَ جي اختتام کان اڳ هوڻ لوڪن جي سردارن نالي نوروڻ مالوا جي بادشاهه جي حيثيت ۾ پنهنجا قدم جمايا. نوروڻ جو پٽ مهراگل هو. مهراگل جي گاديءَ جو هنڌ هالڪوٽ هو، جنهن کي هالا سڏيو ويندو هو. اها مڪمل ڄاڻ ڪونهي ته آيا، انهن سنڌ کي فتح ڪري پنهنجي سلطنت مان لاڳو ڪيو يا ان کي پنهنجي هڪ باجگذار رياست بڻايو. بهرحال پنجنين صديءَ جي آخري حصي يا ڇهين صدي عيسويءَ جي شروع واريءَ انهيءَ طوائف الملوڪيءَ واري دور ۾ سنڌ جي ٻين بادشاهن جي موجودگيءَ متعلق به ڪي شهادتون موجود ڪونهن ان ڪري ان ۾ سنڌ تي هوڻ لوڪن جي بالادستيءَ جي امڪان کي رد ڪري نه ٿو سگهجي. (ليبرڪ ۱۹۸۴-۲۱۶-۱۱۵) گذارا جو ٻيو دبستان فن چوٿين ۽ پنجنين صديءَ تي محيط آهي. تڏهن وحشي هوڻ جو آتش فشان طوفان آيو ۽ گذارا جو علائقو ڀرلڙ ڇٽا ٻنڄي ويو. انهن شهرن ۽ وسن کي مسمار ڪيو. استوپائن ۾ به لڳائي

۽ گذارا جو فن اهڙو مڻيو جو وري نه اڀري سگهيو. هوڻ لوڪن، وادي سنڌ ۽ وچ هندستان تي اٽڪل ۲۰ سو سال حڪومت ڪئي. هنن جي دور ۾ هندستان ۾ هندو مذهب جي شروعات ۽ ٻڌ مذهب جو زوال شروع ٿيو. هوڻ لوڪ سڄي جي پوڄا ڪندا هئا. ان ڪري ڪهن سياسي مصلحتن جي ڪري شوهرراج کي اپنائڻ ۾ ڪا ڏکيائي پيش ڪانه آئي. هنن پنهنجي جهنڊي تي آنندي بيل (ڍڳو) جي شبيهه بنائي جوڪا شو جي علامت آهي. (سبط حسن ۱۹۷۷-۱۴۶)

ڪٽ جو دور يا ڪلچي وارا دور
Chalco-lithic-age

هيءَ هڪ ڦيرگهير وارو دور جوڪو عام طور ۳۰۰۰-۴۵۰۰ ق-م تي محيط آهي. هي اهو دور آهي جنهن ۾ لاسي جو باقاعده استعمال شروع ٿيو. (ولڪ ۱۹۷۷-۸)

هي اهو وچ وارو دور آهي جڏهن پٿر جي دور کانپوءِ لاسي جو دور شروع ٿيو.

جڏيرون جو دڙو (Judeir jo Daro)

ماڳ $28^{\circ}28'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ تي $68^{\circ}15'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي جهٽ پٽ ۽ ٽيمپل ديري ريلوي اسٽيشن تي واقع آهي. ۽ جوڪب آباد سبي روڊ کان

ڏيڊ ڪلويٽر اولھ طرف، ڊنگارا لئن جي ويجهو آھي.
جڏھن جو دڙو، چئن دڙن تي مشتمل آھي. ھي
دڙو ھڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آھي. ٻين لفظن ۾
”سندو لوڪن“ جي آبادڪاريءَ جو مرڪز.

”سندو لوڪن“ جي ھي بستي، ڪليل ٻٽ جي
وچ ۾ بيٺل آھي. ۽ ھن جي لڏھي طرفن کان ٽڪريون
آھن. جتان بارش دوران نيون لھنديون آھن ۽ ھي
وھتي، ٽڪرن تان لھندڙ ٺيڻ جي وھندڙ پاڻيءَ سان
فائدي وٺڻ لاءِ فائز ڪئي وئي ھوندي. اھو چئي تہ
تو سگھجي (ڇاڪاڻ تہ کوٽائي ڪانہ ڪئي وئي آھي)
تہ آيا ”سندو لوڪن“ ئي اھا بستي آباد ڪئي يا انھن
کان اڳ آري يا ڪوٽ ڏيھجي وانگر ڪي ٻيا لوڪ
آت آباد ھئا. ۽ جن تي وڃي ھي ”سندو لوڪ“
مسلط ٿيا؟

بھرحال ھتان مڪمل ھڙاپا يا سندو ٺھڙي جا آثار
مليا آھن. مڪمل دڙي جو ڏاکڻيون حصو صنعتي حيثيت
جي لڌالڌي ڪري ٿو. ھتان ڪيترا تيز پڪل سارا
ٿانو، سانچا، ٽڪندا ڪپڪ وغيره لڌا ويا آھن. ان
ڪانسواءِ ٺڪر جا چوڙا، جانورن جون مورتون، پھون،
ڪنڀارڪو سامان، ننڍڙا رانديڪا، چقمقي اوزار پڻ
ھتان لڌا ويا آھن. ھتان لڀندڙ ”برھاتي ٿانو“ (Wet wares)
ڪوٺيٽا ۽ ڪچي طرز جا آھن جي ھن ڳالھ جي
نشاندھي ڪن ٿا تہ ھت ڪا ٻي ثقافت بہ آباد ھئي

جا ڪوڏائيءَ منجهان ظاهر ٿي سگهي ٿي. هتان ٻيندڙ چار چقمقي ڀرد، روهرڙيءَ جي خاڪي رنگ جي ٺڪرن جان، البت سند ڪوهستان منجهان ٻيندڙ ڳوڙها پورا آهن. ۽ جڏهن جو دڙو منجهان ۾ - طرفا چقمقي بلب جيڪي مخصوص مڇوئر هڙاها سان تعلق رکندڙ آهن، اهي به نه نڪتا آهن.

(فايم ۱۹۸۱-۲۵۲) ۽ (لنڊن ۱۹۸۴-۵-۴)

جھنگارا (Jhangara)

جوهيءَ کان ۳۰ ميل وٺي جھنگارا ڳوٺ کان اڪل ۾ ميل پري ڏکڻ طرف، ڳوٺ پيراري کان هڪدم ڏکڻ اولهه تي هي دڙا موجود آهن. ڙا اڪل سترهن فوٽ اوچا آهن.

جيئن ته پوک ٿيل آهي ان ڪري گهڻو هلائڻو ڪوڏائيءَ هيٺ به نه اچي سگهيو آهي.

بهرحال دڙن تي چن جي پٿر واريون ڪپڇيون، بي ترتيب چقمقي ڀرد، خاڪي ٺڪراڻو، جابجا نظر اچي ٿو. ٺڪر سادا آهن انهن تي چٽسالي ڪيل نه آهي. ۽ نه وري انهن جو آسري يا سنڌوءَ سان ڪو تعلق نظر اچي ٿو.

هتان ٻيندڙ ٽالون ۾، ڪاري رنگ وارن اڪريل ٽالون جي گهڻائي نظر اچي ٿي. جن تي آلاڻ تي اڪر ڪيل آهي ۽ پوءِ ٺڪاها ويا آهن. ڪاري رنگ جا

ٿانو سنڌ ۾ پنهنجي نوعيت جا آهن البت ڪي نمونا موهن جي دڙي جي استوپا ولان به لڌا ويا آهن. البت اهڙن ٿانون کي بنگلور (هندستان) ڀرسان لڌل هڪ اوائلي لوهه واري دور جي ٿانون سان ڀيٽي سگهجي ٿو. ڪي ٻيالا، ڪاري رنگ ۽ اڪر سان (Danubian Civilization) سان ملندڙ جلندڙ آهي. هي ماڳ ڪٺ جي دور سان تعلق رکي ٿو. جهانگارا ملندڙ ٿانون ۾ نمونن جي گهڻائي ۽ صفائي نظر نه ٿي اچي. ڀينٽ ٿيل ٿانو هڪي ڳاڙهي رنگ جا آهن، جن تي چاڪليتي هڪي ڳاڙهي يا هڪي ڦڪي رنگ سان چٽ چٽيل آهن.

هتان ٿاسي جي هڪ چيٽي ۽ هڪ آر به لڌي وئي آهي. ان کانسواءِ انساني مٽي جو هڏو ۽ جانورن جهڙوڪ ٻڪرين وغيره جا هڏا به لڌا ويا آهن.
(مجمدار ۱۹۸۱-۶۸-۶۷)

Donubian Civilization : وچ اوڀر يورپ جي هي تهذيب (ثقافت) هڪن ٻين وارن علائقن ۾ ملي ٿي. هتان جا اوزار، پٿر جا هر وغيره اناج جي ٻوڪ جي نشاندهي ڪن ٿا. ان کانسواءِ جانورن کي پالڻ وغيره جا اهڃاڻ به نظر اچن ٿا. ٿانو صاف سترا آهن جن ۾ اڪر جو ڪم ڪيل آهي. هن ثقافت جو انداز دور ۲۲۰۰-۲۷۰۰ ق. م وارو آهي. (ڊيوڊيوس ۱۹۷۲-۶۵)

ڪڇھو ٻڏي (Kachahho Buthi)

هيءَ ماڳ دائرو نئن ويجهو، پڪراڻ کان اڏائي هڪلوميٽر ڏکڻ اوڀر تي موجود آهي. مجمدار جي وضاحت موجب هڪ جاءِ جت ميدان اٽڪل هڪ ميٽر اوچو آهي اتي پٿر جا نشان موجود آهن. ۽ جاڳا ڏڪراڻ به پکڙيل آهي. (مجمدار ۱۹۸۱-۱۲۹)

ڪاڻي ٻڏي (Kai Bathi)

هيءَ ماڳ $26^{\circ}20'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}36'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، ڪاڻي ڳوٺ ويجهو، ڪاڻي ماڻھو جي ڏکڻ اولھ، حصي واقع آهي. ڪاڻي ٻڏي، ٻن نمايان حصن تي مشتمل آهي هڪ ٻڏي جيڪا مخروطي دڙي جي صورت ۾ آهي ۽ ٻيون ان جي دامن ۾ هيٺيون ڳوٺ، لمبرڪ جي خيال ۾ ٻڏي تي ڪو هٿرڻ جوڻ ٿي هڪ ڪوٽ اڏيل آهي ۽ پانڌجي ٿو ته ان دور جا ماڻهو مصيبت وقت اتي وڃي پناهه وٺندا هئا. هتي ڀنگار (Chalco-lithic) واري دور جي ڏڪراڻ به عام جام نظر اچي ٿي. فلير چواڻي هتي جو ڪنڀارڪو هنر آهي دور سان تعلق رکندڙ آهي. (لمبرڪ ۱۹۸۲-۱۰۰۰) - (فليم ۱۹۸۱-۲۹۲)

ڪنڊر ٻڏي (Khander Bhit)

هيءَ ماڳ سکر ضلعي جي مورپور ماڻھو تعلق ۾ ڪهي ڪينجي ۽ بازار لنڊ جي وچ ۾ هڪ ٻڏي تي

واقع آهي. هن ماڳ بابت ليبرڪ ۱۹۴۶ ۾ پنهنجي رپورٽ ڏني. هن جي اوڀر ۾ تالو جو وارو ديورو آهي. جو ليبرڪ جي خيال ۾: قديم هاڪوا ۽ سارا-ندي جو ٻيٽ هئو. هيءُ ماڳ هڪ هيڪٽر ۾ پکڙيل آهي. هتان ٿيندڙ چقمقي پرن، ڪوپر جا، لڪر، پٿر جا مثالا، ميجوئر هٿاها دور سان ڳانڍاپي جي نشاندهي ڪن ٿا. (فليس: ۱۹۸۱-۲۲۳)

* ليبرڪ جي مضمون جو نالو، ڪوسو دڙو ۾ ڏسو.

ڪانڌي واهي ٻٽي (Kandhi Wahi Bathi)

ڪانڌي واهي دراجنگ ۽ ننگ جي وچ تي، ننگ نئن ماڻڙي جي اولهه طرف، کيرٿر چير جي هيٺان هڪ مٿاهين ماڻڙ تي، آسري دور جي هڪ وسندي آهي. ليبرڪ جي چوڻ موجب ”هت جا پهرين ڳالهه ڏهان ڇڪرائي ٿي سا آهي، هڪڙي ننڍي پرن لاهان مرڪزي رهائشي-اهرائي جا هڪ قدرتي ماڻڙ تي بيٺل دڙي تي آهي. سڄي اهراضي پڪل مٽي جي ڌڙ ۽ ڏڪرين جي پور سان ڳاڙهي ٿي پئي آهي. سمجهجي ٿو ته هت ڳوٺ جي چڱي مڙس ۽ سندس ٻارن جا گهر هوندا. چوٿائي ميل ۾ مختلف طرفن ۾ اڪيلي گهرن يا گهرن جي زمينن جا نشان آهن. جي ڪاڻي ڪاڇي ۽ پاڻڇي ويا آهن. اتان ويجهو لڪر ٿي ٿورو مٽي هڪڙي ويڪري چپ تي چقمقي پٿر ڪٽي پڇڻ جو

هند آهي. اوزار پڪ ٿي پڪ اٿان جا هوندا.
(ليمبرڪ ۱۹۸۲-۹۹)

ڪرهه و ڏيرو ڀانڊاري (Karabio Bhandari)

هي ماڳ بدين ضلعي ۾ بدين کان ڏکڻ اولهه ۾
دارين ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي واقع آهي. ۱۹۷۳
۾ هن بابت بلوچ رپورٽ ڏني آهي. ٿاربخ کان اڳ
هي ماڳ نارا نديءَ جي ساڄي ڪپ تي هوندو.
هتان ڀينڙ ٿانون مان محسوس ٿو ٿئي ته ماڳ مڇوئر
هڙاپا دور سان تعلق رکندو هوندو. * (فلم ۱۹۸۱-۲۲۴)

ڪرند جي ڀٽ (Karand je Bhit)

ماڳ ديهه نمبر ٽي جمڙاڻو، نوابشاهه ريجسٽر جي
ڪناري تي آباد آهي. هتان ڀينڙ شين مان اندازو
آهي ٿئي ٿو ته ماڳ شايد مڇوئر هڙاپا دور سان تعلق
رکندي آهي.

ڪرچات (Karchat)

ماڳ، $25^{\circ}45'$ اتر ويڪرائي. ڦاڪ ۽ $67^{\circ}74'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي، ڪرچات ڳوٺ ويجهو، ڪيرٿر ۽
ڪمارو جبلن جي وچ ۾ گنيڪ جبلن جي اتر ۾ آهي.

* ڊاڪٽر نبي بخش جي ڪتاب جا نالا، ماڳ
”ڪونج سر“ ۾ نظر ايندا.

هي دڙو ۾ ڪي نئن جي ساڄي ڪپ تي اڍائي ڪلوميٽر پرتي آهي. هن دڙي جي آس پاس تي چشما وهن ٿا، جنهن ڪري آبپاشي نظام سٺو آهي.

هن دڙي کي مڪاني ماڻهو ”معصوم جو بڻي“ جي نالي سان به سڏين ٿا. شاچري نبي ”ڪاربون ڪڪريون“ جا بجا پکڙيل آهن جي ضرور عمارتن جي پوڙهه ۾ استعمال ٿينديون هونديون. هت ٺهيل عمارتن جي بنياد ۾ ڪي پيلي رنگ جو وارياسو پٿر به استعمال ٿيل آهي. هتان لينڊر شين ۾، ڪاري نبي گهاڙهي چٽساليءَ وارا ٿانو، ٺڪر جي ڪمڪن جا ٺڪر، چقمقي پڙ جي هتان جي مڪاني پٿر مان به ٺهيل آهن جن جو رنگ ناسي آهي. ان کانسواءِ روهڙي ٺڪرن جا اڇڙا خاڪي به شامل آهن.

هتان مختلف قسمن جا مٽڪا به لڌا ويا آهن، جي (Chalcedony) لاجورد ۽ استيٽائيت (Steatite) ۽ ٺڪر جا آهن.

هتي جي چٽسالي ۽ رنگ نهايت سهڻا آهن. چٽن ۾ ڪڇي ۾، جا وڻ، جابلو ٺڪر، اکهن جهڙا نمونا، پکين جا مٿا ٺهيل ٺڪر آهن جي ”شاهه جو ڪونڙو“ مان ملندڙ سامان ۽ ڏکڻ بلوچستان جي نمونن سان ملندڙ جلندڙ آهي.

هيءَ وسندي ”سنڌو تهذيب“ يعني مڪمل هڙاپا

۽ ڪٽ جي دور سان تعلق رکندڙ آهي.
(مجمدار ۱۹۸۱-۱۳۰۰)
فليم جي خيال ۾ هتان لينڊڙ ڪي نمونا ڏکڻ
بلوچستان جي روايتي هنر سان تعلق رکن ٿا جي آمري
دور جا همعصر آهن ۽ جن مان لڳي ٿو ته هت ميجوئر
هڙاها کان اڳ به ڪا آبادي موجود هئي.
(فليم ۱۹۸۱-۲۲۳)

ڪجور (Khajur)

ماڳ $25^{\circ}42'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}47'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي ڪرچاٽ کان نو ڪلوميٽر ڏکڻ اوڀر
طرف، ڪيلرو جبلن جي ڏکڻ اوڀر پيڙهيءَ تي واقع
آهي. ماڳ تي پٿرن جي پيڙهين جا نشان موجود آهن
ان کانسواءِ ڪارا پٿر ۽ ڪڪريون (Black Shingles)
جي ڪوهستاني علائقي جي پيڙهين ۾ استعمال ٿيندا
هئا، جاڳيا موجود آهن.

هتان لينڊڙ ٿانون ۾ سڌي گچيءَ وارن باسٽن جا
ٽڪر عام جام آهن، چٽسالي به رنگي آهي، چٽسالي ٻرد
هتان عام جام ملن ٿا. هتان لينڊڙ چٽسالي ٻردن جي
پيڙهي گولائين آهي. رنگن ۾ گهڙهو ٺاسي، هاڪو ٺڪو
۽ ڪارو رنگ ٿانون تي نظر اچي ٿو. ٺڪر جو
به ڪنڊو مٺڪو جيڪو اڪر سان آهي اهو به لڌو
وڻو آهي. (مجمدار ۱۹۸۱-۱۳۵)

فلمر جي راھ موجب ماڳ جو ڏاکڻيون اولهون حصو پٿر جو صنعتي علائقو نظر اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته اتي ٿانون جي ڪمي ۽ پٿر جي اوزارن جي گهڻائي نظر اچي ٿي. هتان لينڊر ٿانوءَ، آمري تمدن جي نمائندگي ڪن ٿا.

۸. کوسو دڙو (Khoso Daro)

هي ماڳ ضلع سکر ۽ ميرپور ماٿيلي تعلقي ۾ $25^{\circ}44'$ اتر، ويڪرائي ڦاڪ، $69^{\circ}35'$ اوڀر، ڏکڻاڻي ڦاڪ تي، مير پاڪڙو کان اڍائي ڪلوميٽر اولهه، طرف ڪهي ڪينجي ۽ جي ڏکڻ اوڀر ۾ آهي.

هتان لينڊر شين ۾ ٿامي جي پن، چقمقي، ورد، ڏڪر، جارجيانو، قابل، ڏڪر آهن. ۱۹۴۶ ۾ ليمبرڪ هن ماڳ بابت پنهنجي رپورٽ هن ڪتاب ۾ ڏني:

A amateur Excursions in Archaeology No. III
Eastern Sind. 1943-1946.

Journal of the Sind Historical Society
VIII (1):

ماڳ ميجوئر هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي.
(فلمر ۱۹۸۱-۲۲۶)

ڪوهتراش (Kohrash)

ماڳ $25^{\circ}42'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}38'$ ڊگهائي ڦاڪ تي، ڪرچات کان لڏھ ڪلوميٽر اتر اولھ طرف ان اولائن پيچري لڳ، جھڪو، مارب جو تھائو کان توڻنگ ڏي وڃي ٿو، ان تي واقع آھي۔

ھي، تھاءُ باران ٿيڻ جي بلتر طرف ھڪ تراڪڙي زمون مان ٻاھر نظر ايندڙ لڪر تي موجود آھي۔

ھي ٻھڙي جي آچولي جھڪا ڪنڊرن سان ڀريل آھي۔ سا اتر طرف پنجانوي فوٽ اوچي آھي۔ جڏھن تہ ڏاکڻين طرف لاهي۔ آھي۔ جا ميداني علائقي ۾ کان ڏھ فوٽ مٿي پختي ٿئي ٿي۔ ۽ توڻنگ واري رستيءَ مان وڃي بلي تي۔ اولھ۔ اوڀر ۽ اتر۔ ڪمان لڪريءَ تي ٻيڄن ڪافي ڏکيو آھي۔ ڏکڻ طرف چاڙھي تي ھڪ وڏي پٽ آھي ۽ ان کانپوءِ ھڪ ٻڌو وڏو شاھي ڪوٽ آھي۔ جھڪو پٽ جو متبادل آھي۔ ٻئي ٻيٽن مان ٺھيل آھن۔ ۽ اھا پٽ، ڪوٽ ڪاريگريءَ جو وڏو ڪمال آھي۔ ٻيٽن نظر ۾ ڪا خاص ڏيکاري ڪانه ٿي ڏئي البت اندرين منهن ۾ منجهان سڄو نظارو واضح ٿئي ٿو۔

ھن جي ڏکڻ اوڀر ھڪ ڏيڍي ۽ چئن تھاءُ ٿيل برجن جا نشان پڻ موجود آھن۔ جنھن ۾ داخل ٿيڻ کانپوءِ ھڪ ماڻھو پاڻ کي وڏي ڪنڊر ۾ بيٺل محسوس ڪري ٿو۔ انھيءَ ڪنڊر ۾ امانڪي ڪيترن مختلف نمونن جي ڪنڊن جا نشان پڻ نظر اچن ٿا جھڪي گروھن جي

صورت ۾ ڪنڊيل به ته هڪهي کان جدا جدا به .
 ڪنڊرن جو وڏو حصو هڪ جابلو ٻئي سان ٻن حصن
 ۾ ورهايل آهي جيڪو اتر کان ڏکڻ طرف وڃي ٿو
 انهن جي ٻنهي پاسي گهرن جون قطارون موجود آهن.
 آڳنڌ، (ڪورٽ پارڊ) ويجهو ايندي پهاريءَ جي اوچائي
 پنجائوي فوٽن کان هيٺ ٿي چوهٽ فوٽن تائين رسي
 ٿي. ۽ ان جي اتر طرف ڪولائيءَ منجهان ڪمرا ۽
 ننڍڙا گهر ۽ هڪڙي گهٽي جا آڳنڌ طرف وڃي ٿي
 ظاهر ٿيا آهن.

ڏيڍيءَ جي ويجهو هڪ غسلخانو به ظاهر ٿيو آهي
 ڪوهتراش ٻئيءَ جا گهر پٺڻ سان ٺاهيا ويا آهن.
 اڪرچ ماڳ، ڪٽ واري دور سان، تعلق رکندڙ
 آهي پر ڪنڊرن مان محسوس ٿئي ٿو ته اهي ڪي عام
 آبادڪاري سان تعلق نه ٿا رکن. وڏي پٽ، ڪوٽ
 جو گمان ڏئي ٿي جا بچاءُ ۽ حفاظت لاءِ ڪڙي هڪئي
 وٺي هوندي.

پهاريءَ تي ٻوٽن کانپوءِ ڏسڻ ۾ ايندو ته ٻئيءَ
 جي اولهه طرف ڪيرٿر جبلن جي قطار آهي. ۽ ٽوئنگ
 طرف ويندي وڏا وڏا خال به آهن جن کي پٺڻ جي
 پٽين سان ڀريو ويو آهي. انهن مان سڀ کان اهم پٽ
 ٽوئنگ روڊ جي ڀر ۾ آهي جا چار سو فوٽ ڊگهي
 لوهه کان پنجتيمه فوٽ ويڪري ۽ ويهه فوٽ اوچي
 آهي. شايد بلوچستان مان ايندڙ دشمنن کان بچاءُ لاءِ

ڪڙي ڪٽي وٺي هجي. هن پٽ جي اوڀر طرف پڻ ڪنڊر آهن جيڪي ڪوهتراش بڻي جي اڏاوتن جيان هيٺ جان ٺهيل آهن ۽ چڱي طرح، ٿانئون جا ڏڪر، ڪوهتراش بڻي جي باقيات سان ملندڙ جلدڙ لڌا ويا آهن.

البت هڪ مسئلو هت پائي جو ضرور هوندو. ٿي سگهي ٿو ته هتان جا رهائڪو هٿرادو نلاڻ ٺاهيندا هجن جي بارش جي ٻڌي يا باران جي ٻوڏ جي پائي سان پر جي ويندا هجن. ڪوهتراش بڻي جي پيراندي کان به ڊگهين پٿرن جا نشان آهن ۽ اهڙا به نشان به جايجا موجود آهن. ٿي سگهي ٿو اهي ٽلائن جا هجن يا وري دشمنن کان بچاء لاءِ بچاء بندن جا.

(مجمدار ۱۹۸۱-۱۳۴)

تليم جي وضاحت ماڳ جي سلسلي ۾ هن ريت آهي. ”ڪوهتراش ڏي ڏکڻ ڏي ويندي هڪ پٽ آهي جا هن وقت هڪ ڪلوميٽر اوچي آهي ۽ ان کان اندر جهڪا هي پٽ آهي جا هن وقت ٽي چار ميٽر اوچي آهي ۽ هي پٽ اندر سچ سچ وسندي ڏي وڃڻ لاءِ رستو آهي.“

ٺاهين پٽ جا شڪل ۾ بهڙ يا ڏيڍي کي اولهه ڏکڻ ۽ اوڀر کان پنجاه واري ڪنول آهي. ٽنهي پٿرن ۾ ٽيهن ميٽرن جو مفاصلو آهي. گهٽ مان داخل ٿيندي هڪ ڏهن ميٽرن جي گهٽي آهي جا اتر طرف اڃا به

ٿورو لاهي ۽ ٽي هيٺ ٽائين اچي ٿي. مجمدار جي راه موجب ماڳ آسري دور سان تعلق رکندڙ آهي.

فليم ڇوٽي ته مجمدار جيڪي ست شيون اتان ڳوليون انهن مان ٻه ڪاٺي بنگن (راجستان هندستان جي هڪ تهذيب جا هڙاپا کان ٻه سو ڪلوميٽر ڏکڻ اوڀر ۽ ڪوٽ ڏيجي ۽ گمان چار سو اسي ڪلوميٽر اتر اوڀر - اوڀر طرف) ۽ جليل پور (ڏکڻ پنجاب پاڪستان) مان مانڊڙ جلندڙ آهن.

ان کانسواءِ هتان جا ٽالو، ٺاهو جي ڪوچنا موجب ڊاڪٽر رفوق مغل جي ڪوٽ ڏيجي ۽ مان ڪيليل قانون جهڙا آهن. (فليم ۱۹۸۱-۲۲۳-۲۲۲)

ڪوٽڇ سر (Koonjsar)

ماڳ ضلعي بدين ۽ شهر بدين کان اٽڪل چاليهه ڪلوميٽر ڏکڻ طرف واقع آهي. ڊاڪٽر نبي بخش باوچ، ماڳ جو ذڪر هيٺين ڪتابن ۾ ڪيو آهي. ماڳ هڙاپا دور سان تعلق ڏيکاري ٿو. ڪتاب هي آهن:

(1) "In search of the Indus Culture sites in Sind". Bulletin of the Institute of Sindhology III (2 & 3: 11-33, 1973.

(2) "A Few Harappan sites explored in Sind"

In proceedings of International Symposium on Moenjodaro 1973. Ahmed Nab i Khan pp-125-147. Karachi: National Book Foundation.

(فليس ۱۹۸۱-۲۲۷)

ڪوٽ ڏيجي (Kot Diji)

هيءَ ماڳ $27^{\circ}21'$ اتر ويڪرائي ڦاڪي $68^{\circ}42'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪي تي ڪوٽ ڏيجي جي ويجهو، خيرپور ميرس کان چوويهه ڪلوميٽر ڏکڻ طرف واقع آهي.

هي ماڳ ۹۳۵ ع ۾ ڊاڪٽر گھربا گولي لڌو ۾ هن ماڳ جي اهميت ۱۹۵۵ ۽ ۱۹۵۷ ۾ واضح ٿي جڏهن ڊاڪٽر ايف. اي. خان هن جي کوٽائي ڪرائي. ڪوٽ ڏيجي بابت پاڪستان آرڪيالاجي بچر ۵ ۱۹۶۸ ۾ صفحي ۴۲ کان ۴۶ تي مواد نظر اچي ٿو. ڪوٽ ڏيجي جي کوٽائي مان امان ڪي ۸۵۰ ۸۶۰ ٿي ثقافت جا اهم ڄاڻا مليا آهن جا سنڌو ماڻھو جي سڃاڻپ کان ٽي سؤ سال قديم هئي ۽ انهيءَ ثقافت کي سامونڊي ”پري هڙاپا“ يا ”ڪوٽ ڏيجي“ واري ثقافت جو نالو ڏنو آهي.

۱۹۴۶ ۾ سر مارٽن ويلز کي هڙاپا جي کوٽائي دوران هڙاپا جي ڪوٽ هيٺان هڪ انوکي قسم

جون شيون هٿ آيون هيون جيڪي هڙاپا واري ثقافت کان الڳ قسم جون هيون. هنن ڏهن سالن کانپوءِ ڪوٽ ڏيجي جي کوٽائيءَ مان معلوم ٿيو ته اهي هٿ آيل شيون ”ڪوٽ ڏيجي“ واري ثقافت يا ”پري هڙاپا“ ثقافت سان تعلق رکندڙ هيون.

سنڌو ماڻھو جي موهن جي دڙي ۽ هڙاپا وارن لوڪن ڪيتريون شيون، ڪوٽ ڏيجيءَ وارن لوڪن کان سکيون. ماڳ ٻن حصن تي مشتمل آهي. هڪ ڪوٽائون شهر جيڪو شايد حڪمران طبقي جي رهائش گاهه هئو ۽ ٻيو ٻاهريون شهر جنهن ۾ شايد ڪمي ڪاسبِي رهندا هئا.

ڪوٽ ڏيجيءَ مان ظاهر ٿيل هڙاپا دور واري ثقافت جا اهڃاڻ

هتان وسيع عمارتن جا اهڃاڻ مليا آهن جن جي پيڙهه پهن جي آهي، جڏهن ته مٿين اڏاوت ۾ ڪچيون سرون ڪر آيل آهن. ڇتيون ڪاري سان لپيل آهن جيڪي ڪائن سان ٺهيل آهن. هتان لپندر ٿانو چڪر تي ٺهيل ۽ ٻاهه ۾ پڪل ۽ ٿلهي تر سان آهن جن تي گهري ڪاڙهي، چمڪدار روشن ڦٽل چٽيل آهن. ان کانسواءِ انهن ٿانون تي مخصوص هڙاپا طرز جا نمونا ڪاري رنگ ۾ چٽيل آهن. نمونن ۾ ”پير جو پن“ ”مڇي“ جا چلر ”سج“ وغيره عام جام نظر اچن ٿا.

ڪوت ڏيجي ۽ مان هڙاپا واري ته منجهان مهرون
۽ ٺڪرا جون جانورن ۽ السالن جون مورتون گهٽ
لدبون وٺون آهن.

هتان (Unicorn) مهر هڪ ئي ٺڪر جون زنائون
۽ ٻارنهن ڏيکي جون مورتون هٿ آيون آهن.
جڏهن ته ڏاتو ۽ ڪهاڙي، ايزا، چيٽيون ۽ بنگار
جا ٽپوڙا لڌا ويا آهن. ان کانسواءِ مارنگ پڻ لڌا ويا
آهن جي تي شايد هو رڌ پڇا ڪندا هوندا.

ڪوت ڏيجي ۽ مان لڌل ڪوت ڏيجي ۽ واري
ثقافت جا اهڃاڻ طبق چوٿين کان وٺي سورهن تائين
لڌا ويا آهن. جڏهن ته هن کان مٿي ٽين اي طبق کان
چوٿين تائين تباهه ٿيل ثقافت جا آثار آهن. سمجهه
وڃي ٿو ته شايد ڪوت ڏيجي ۽ وارن لوڪن کي ٻاهرين
معنيٰ هڙاپا لوڪن اچي تباهه ڪيو. ڪوت ڏيجي ۽ وارو
ڪنڀار ڪو هن هڙاپا دور کان مختلف آهي. هن جون
نمايان خصوصيتون هن ريت آهن. هنن ٿانون جي
مٿي چڱي طرح گوهل آهي. ٿانو سنهڙي تتر مان
آهن گچيون ٿورڙيون مڙيل آهن. ڪرڻ ڪلر يا هلڪي
گاڙهي تر تي گاڙهي پوري ڦڪي ۽ ڪارڙي رنگ
مان پٿيون ٺهيل آهن جيڪي هڪ کان ٻئي انچ
وڪريون آهن. نمونا ۽ چٽ نهايت ڪاريگري ۽
مهارت مان ٺاهيا ويا آهن. ڪوت ڏيجي ۽ جي اوڏلي
دور وارا ٿانو ايترا آڇا نه هئا. يعني آهستي آهستي

انهن اوسر جا مختلف مرحلہ طئي ڪيا. ابتدائي ٿانو ڪڇين کان سواءِ هئا ۽ اهڙي ريت چئن جي نمونن ۾ به وڌارو آيو. ”اکين جا نمونا“ گول، لڪندا، مڇي جا چلر، سورج مڪي وغيره جا نمونا چئن ۾ استعمال ٿيل آهن.

مجهيو وڃي ٿو ته ڪوٽ ڏيجي ۾ به پهرين آبادڪاري ۲۹۰۰ ق- م ٿي هئي. هي ماڻهون ڪٿان آيا هئا، ان بابت البت ڪجهه وثوق سان چئي نه ٿو سگهجي. البت اهڙي قسم جا ٿانو هڙاپا، پوت، ليڪسيلا سري ڪوهلا مان لڌا ويا آهن.

سندن ڪڇين سرن وارا ڪوٽ، نجاپان، اهمديت رکن ٿا. گهر پٿر جي پيڙهه ٿي ڪڇين سرن مان اڏيل آهن. ڪوٽ ڏيجي وارن جا ڪي نمونا هڙاپا وارن به اختيار ڪيا. جهڙوڪ: چلر، زڪ زنگ پير جا پٿر. ان کانسواءِ هڙاپا وارن ڪوٽن جو نمونو ۽ ڪي ٿاو جهڙوڪ پليٽون به ڪوٽ ڏيجي وارن کان سڪيون. (خان ۱۹۶۸-۳۶-۴۱)

لکھو (پير لاکھو) (Lakhiyo)

ماڳ $26^{\circ}31'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}35'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ضلع دادوءَ ۾ آهي. شاهه حسن ڳوٺ کان نو ڪلوميٽر اتر ڏکڻ طرف. جڏهن ته چنڊين واه يا اولھ نارا: ڪئنال جوھي پراڻي کان ٽي ڪلوميٽر اولھ

طرف واقع آهي. (ذام ۱۹۸۱-۲۳۱)

هن ماڳ جي ڪولائي مجمدار ڪرائي. ۾ ڪڏون
هن ڪلوميٽرن تائين ڪوٽرايون ويون. هتان ايندڙ ڪي
اهم شيون هن ريت آهن. ڳاڙهي ٿر تي ڪاري چٽن
سان ٿانو. ٺڪر جون مائتا ديوي ۽ ڊگهي جون سورٿون.
ٺڪر جا ڪنگڻ، موتي، رانديڪا. هڪ چورس ماپ
لاءِ رت. چقمقي پرنڊ، استهائيت موتي.

هتان سادي قسم جا ٿانو جن تي چٽسالي ٺهيل نه
آهي، اهي به لڌا ويا آهن. (مجمدار ۱۹۸۴-۶۸)

هتان لڌل مائتا ديوي، جهڙيون سورٿون، ڪلي ۽
بهي ٽمڻن جي ۾ خاصيت آهن. هن ٽمڻن جو مکيه
علائقو جهالاوان جي ڏکڻ-اولهه ۽ مڪران جي اوڀر
۾ آهي. ليٽيرڪ (۱۹۸۲-۱۰۴)

ٺڪل ۵۰۰ ق-م ۾ ٺهندڙ لکيو پير ۽ خاڪي
چٽساليءَ جو ڪم شروع ٿيو. (پنهور ۱۹۸۴-۶۴)

لوھري (Lohri)

هيءُ ماڳ به منڇر ڍنڍ جي آس پاس آهي.
شاهه حسن کان ساڍا ڇهه ڪلوميٽر اتر طرف ضلعي
دادوءَ ۾ واقع آهي.

هيءُ ڍڙو آس پاس واري ميداني علائقي کان اڪل
هڪ ميٽر شاهون آهي ۽ مجمدار ۾ ميٽر مٿاڇري کان
هٿ ڪولائي ڪرائي، پر هائي ٺڪرڻ سبب اها اڌ ۾

رهجي وئي.

هتان لينڊڙ ٿانون مان ٽي دور نظر آيا. هڪ آمري وارو دور، ٻيو گڏيل دور آمري ۽ هڙاپا وارو ۽ ٽيون آخري هڙاپا وارو دور.

کولائيءَ کان اڳ مجمدار کي ماڳ مان ڪاڙهن ٿانون جي ذڪر تي نظر آئي ان کانسواءِ اهم ڳالهه جا مجمدار محسوس ڪئي اها هئي ته ميدان تي مستطيل ۽ چورس ڪمرن جا نشان اهڙي طرح چٽيل هئا جن ڪنهن ڪمرن جي رٿابنديءَ لاءِ نشان لڳايا هجن ۽ ٻيو انهن ”چوڪورن“ ۽ ”مستطيل“ نشانين سان گڏوگڏ کولائي شروع ڪئي وئي. ۽ اهڙي طرح لنڊڙن ڇههپرس جي اڏاوت جا بنياد نظر آيا. ۽ ڪي ٻئي ڏينهن هن مختلف طبقن (Strate) جا اڏاوتي آثار نظر آيا جيڪي هڪ ٻئي مٿان ٺهيل هئا ۽ آخر ۾ ٽيون ته به ظاهر ٿيو.

ٻيڙهه ۾ واريءَ جي پٿر جا وڏا وڏا بلاڪ استعمال ٿيل آهن. هڪڙي ته مان هڪ گهر نسبتاً چڱي حالت ۾ نظر آيو جوڪو چئن ڪمرن، هن ڪوئين ۽ هڪ ورائڊي تي مشتمل هئو.

ٻائي سر ۽ ٻوڏن جي ڪري به رڳو آثار ميجي ويا آهن پر ٿانون تي ٿيل چٽسالي به ميجارجي وئي آهي. بهرحال هتان هٿ آيل وٿن مان ڪي هن ريت آهن:

پنج ٺڪر جا مٿڪاڙجن ٿي اڪر ڪيل آهي. ان جانورن جون سورتون آهن. ٿامي جي زبور جو ٺڪر، چمقي برد ۽ ڪوٽر، ڪن ڀرڻ جا ڪنارا ڏاڍي سهڻي نموني ۾ ڪٽيل آهن. ان کانسواءِ هڪ مٽرڪو پڻ هٿ آيو آهي، جيڪو شايد لنڊن شين جي پيٽن وغيره لاءِ استعمال ڪيو هوندو.

ٿانون جو رنگ ڦڪو ٻيا هلاڪو، ڳاڙهو آهي. ٿانون جو تر سنهڙو آهي. مٿاڇري چٽباليءَ لاءِ ڳاڙهو ٿامي ۽ چاڪاڻي رنگ استعمال ڪيل آهن. جڏهن ته زمين لاءِ ٻيو رنگ استعمال ٿيل آهي.

(مجمدار ۹۸۴-۶۷-۶۶)

لِيلان جي ماڙي (Lalan ji Mari)

هي ماڳ مولا ۽ قوسي لکن جي وچ ۾ ڪونجي ن تي، ڪيرٿر جي ٻاهرين قطار تي واقع آهي. هي ماڳ هڪ چشمي جي ويجهو آهي، ليبرڪ هن ماڳ کي ڪانڌي واهي ٻئيءَ مان ملائي ٿو ۽ سندس وضاحت موجب ماڳ آري ۽ هڙاها دورن مان تعلق رکندڙ هي. (فادر ۱۹۸۱-۲۵۸)

لڪمير جي ماڙي (Lakhmir ji Mari)

هي ماڳ لنگب ضلعي دادوءَ جي ويجهو آهي. هٿ کان اٽڪل سٺ فوٽ اُتاهين آهي. مٿاڇري تي

وڌين گئل ڪاٽل اوسارين جا نشان آهن، جن جي چوڌاري پھڻن جا ڍڳ آهن. تر جا ماڻهو هن ماڙيءَ کي آڳاٽي زماني جي سردارن جا محلاتي ڪوٽ سڏن ٿا. جڏهن ته لڪريءَ جي پاڙ ۾ هڪ ٻئي جي پاسي ۾ پهريدارن، خادمن جي ڪوٺين ۽ جابن جا آڻا نظر اچن ٿا. هي ماڳ هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ نظر اچي ٿو. هت ايندڙ ٽائون ۾ ڳاڙهي تي ڪاري چٽساليءَ وارا ٽائون، چقمقي پھڻن وارا اوزار (پرد) وغيره پڻ هت آيا آهن.

(مجمداز ۱۹۸۴-۸۸) (لهبرڪ ۱۹۸۲-۱۰۱)

ليمي جو دڙو (Lime jo Daro)

هي ماڳ ڳڙهي خيرو ويجهو واقع آهي. ڪڇي ميدان جي هيٺاهين حصي ۾ سنڌ هالو ۽ سنڌو ندي ڪورس ويجهو آهي.

هي دڙو ڪي-۱۰ن ڊگشت گولي لڌو. هتان هت ايندڙ وٽن مان اندازو لڳائي ٿو ته ماڳ هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي.

ان کان سواءِ هن دڙي کي ليمو جوڻيجو به ڪوٺي ٿو.

۱۹۷۶ ۾ ڊاڪٽر لوئيس فليمر گروٿ ليمو جوڻيجو جي ڀر واري دڙي جي چڪاس ڪئي ۽ ڪيس هتان ڪابه اڳتاريخي شيءِ ڪانه هت آڏي. سندس راه ۾

تي سڳهي ٿو ٿي اهو مونجهارو ٺالي جي پل سببان
ٿيو هجي.

لوهم جو دڙو (Lohum jo Daro)

ماڳ $26^{\circ}58'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}49'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي. ٻياريو ڳوٺ آسپشن کان ۳۵ ميٽر
اتر طرف، دادو ضلعي ۾ واقع آهي. لوهم جو دڙو هڪ
پراڻي دريائي وهڪري تي آهي.

مجمدار هن دڙي جي کوٽائي ڪرائي ۽ کوٽائي
مان ۾ دور ظاهر ٿيا. موهن جي دڙي يعني هڙاپا وارو
دور ۽ ان کان پوءِ وارو دور جهڪو جهڪڙ دور
ٿو ڪوٺجي.

ليهرڪ جي راه ۾ موهن جو دڙو کي تباهه ڪندڙ
حمله آور ماڻ ڪري موهن جو دڙو ۾ نه ويٺا ڇاڪاڻ
ات شايد کين هڪڙي راهي جا آثار نظر نه آيا هوندا.
سندن زندگي جو نيم طرز خانہ بدوشي وارو هئو.
ان ڪري هو جهڪڙ، لوهم جي دڙي ۽ چانهو دڙي
۾ آباد ٿي ويٺا هوندا.

هتان لهندڙ اوڻلي ٿانو ٿلهي مادي مان ٺهيل آهن
۽ سندن مٿي چڱي طرح ڳوهي، چڱي طرح کين پڇاڻو
ڏيو آهي جو انهن جو رنگ ڳوڙهو ڳاڙهو ٿي ڏيو آهي.
مٿي ۾ واري پڻ ڪڍائي وئي آهي. رنگن ۾ ڳاڙهو
هٿ هڻي ان مٿان ڪاري رنگ مان چٽ چٽيا ويا.

آهن. نموان ۾ جاميٽريءَ جا نمونا، اڏندڙ پکي، ٻولا،
پير جا پن، مٽي ۽ جهڙيون شاخون وغيره آهن.

انجڏهن ته ٻوڏ وارا ٻانڌجڪي جهڪڙ يا جهوڪر
دور سان تعلق رکندڙ آهن اهي جهڙن چڱي طرح
پڪل نه آهن ان ڪري ڏسڻ ۾ اچي ٿي قدر بي ڊولا
پن آهن. ۽ انهيءَ مٽيءَ ۾ واريءَ جي گهٽتائي آهي
۽ ان مٽيءَ کي سٺي طرح ڳوڙهو پن نه ٿو آهي.
ٿانون جي تر تي ڦڪو ۽ هڪو ڪاڙهو هٿ هٿ
ٿو آهي ۽ ان مٿان ڪاري ۽ چاڪليٽي رنگ ۾ چن
چتيا ويا آهن. پوئين دور جي نمونن ۾ وري اکرن وارا
نمونا ۽ ٻيا جيا ميٽريءَ جا نمونا سامان آهن.

ان کانسواءِ ٻنهي تن سان ڍڳن جون مورتون پڻ
لڌيون ٿيون آهن جيڪي ٺڪر جون ٺهيل آهن. ان
کانسواءِ ٺڪر جا چوڙا، رانديڪا پڻ لڌا ويا آهن.

لوهر جي دڙي مان لڌل ڪي ٻيون شيون هي
آهن: عقيق ۽ اسٽيٽائيت جا مٺڪا ۽ موتي، هڪ سائي
رنگ جو مٺڪو، هڪ تور جو وٽ جيڪو چوڪنڊ
آهي ۽ هڪ نيم قيمتي پٿر مان ٺاهيل آهي. ان کانسواءِ
لٽي جو چاقو، ريزر، ليزو وغيره، پنهنجن جا ڌار وارا
اوزار (ڪوٽر ۽ ٻڙ) سون جي دڙي جون مهورون
وغيره. (مجمدار ۱۹۸۴-۵۲-۵۰)

لنڊي ٻئي (Lundi Buthi)

هي ماڳ ننگ ٻٽن جي ساڃي ڪپ تي (اڀرين طرف) بدورينج ويجهو، ننگ ڳوٺ کان ڏکڻ اوڀر ۾ ڪلوميٽرن جي پنڌ تي آهي. ۽ ليمبرڪ هن ماڳ بابت هن طرح لکي ٿو ته ”ماڳ ننگ کان مول کن ڏکڻ اوڀر ۾ آهي ۽ ان جي اصلوڪي بناوت ڪافي چٽي آهي. اهو مخروطي دڙو، هڪ ٻئي مٿان ٽن پٿرائين پٿين يا تلهن سان ڍڪوڙيل آهي. چوٽي تي ماڙي جا نشان اٿس ان مان لڳي ٿو ته ان تي ڪو ڪوٽ نه پر موسو پوٽيما جي اهرام صورت عبادت گهر جهڙي ڪا جاءِ هئي. لنڊي ٻئي کان هٿ جيڪو لڪر جو ڍڪرو ڇٽڙو لڪر آهي سو رهائشي اهراضي لڳي ٿو چو ته اهو بهڻ، لڪرائن پگل تانن ۽ چٽي بهڻ جي ڌڪيل لڪرن سان اصل ڪارو لڳو بهو آهي. مڪالي عقيدو آهي ته لنڊي ٻئي جون پٿيون بچاءُ لاءِ کنيون ويون هونديون. (ليمبرڪ ۱۹۸۲-۱۰۱)

لنڊي ٿوري (Lundi Thori)

هي ماڳ ميرپور ماٿيلو ضلع سکر ۾ بازار لنڊ ۽ ڪهي ڪنڇي جي وچ تي آهي. ليمبرڪ جي ذڪر موجب اتي گهڻيون پٿون آهن جن تي اڳستار بخي شيون جابجا پکڙيل آهن. انهن پٿن ۾ لنڊي ٿوري

سڀ کان اوچي آهي. هتان لينڊڙ شين جو به ڪو خاص ذڪر ٿيل ناهي. ماڳ هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي. (فادر ۱۹۸۱-۲۳۴)

لال چٽو (Lal Chhatto)

هي ماڳ منڇر ڍلڍ جي پسگردائي ۾ ترهڻي کان هڪ ميل جي مفاصلي تي پير لال چٽي جي نالي سان منسوب آهي. هن ماڳ بابت ايمبرڪ هن طرح لکي ٿو ته ”مجمدار ڏٺو ته لال چٽي جو دڙو ۸ ڊسمبر تي منڇر جي مٿاڇري کان رڳو ۸ فوٽ مٿي هئو. پير مشتاق جي اوچائي به گهٽ وڌ ايتري ئي هئي. آبڪلاڻي ۾ انهن ماڳن جو وڏو حصو پاڻي ۾ هيٺ اچي ويندو هوندو ۽ روهندو ۽ مادي بت ته ڪڇي جا سڃا پڏي ويندا هوندا. مجمدار هڪ ٻئي دلچسپ امڪان ڏانهن به اشارو ڪري ٿو، اهو هي ته مٿان ناربخ کان اڳ جي زماني ۾ لال چٽو ۽ مشتاق اهڙا گهٽ هجن جن جون ڀولگيون منڇر ڍلڍ جي هاڻوڪن مهاڻن جي مڏن جيان ڪاٺ جي بندن تي پاڻي ۾ مٿاڇري کان مٿيرون بيٺل هجن. ان نظريي جو هڪڙو آڌار هي به آهي ته مجمدار کي انهن هنڌن جي کولائي ڪرائيندي، اڏاوت جي عام سامان، سرن يا پھڻن جا ڪي به اهڃاڻ نه مليا هئا ۽ ذڪر جا ٿانو توڙي گهر جا ٻيا ٿڌڻڙي به لڳي لت جي تهن مان کولائي ڪڍيا هئا. اها

ڪالھ ڏيان جوڳي آھي تہ لال چٽي ۽ مشتاق جي
پيتاڻن ماڳن تان ھڪ قسم جا ڏڪر-ٿانو ھٿ آيا
آھن جي ٺاھي ليکي جھڪر ۽ لوھر جي ڌڙن مان لڌل
ٿالون جا سن آھن. پويان ٻئي ڌڙا، ڪولائي ڪرائيندڙ
صاحب جي خدال ۾ سنڌو ۽ ڀٽا جي آخري دور سان
واسطو رکندڙ آھن. (ليمبرڪ ۱۹۸۲-۱۳۸)

ملھري لائيڊي (Maliri Landi)

ھي ماڳ 25.59' اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 67°47'
اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ملھري لائيڊي ۽ ويجهو ڍل جي
ڏکڻ کان ڏھ ڪلوميٽرن تي ڏيھرو جبلن جي اتر اولھ
پيرانڌي ۽ وٽ واقع آھي.

ملھري لائيڊي ۽ ويجهو ھڪ چشمو ڏيھرو جبلن کان
نڪري ٿو ۽ ملھر نئن ۾ ڇوڙ ڪري ٿو.
مجمدار کي ھي علائقو اتفاق ھٿ آيو، ان ڪري
ھن جي آس پاس جي چڱي طرح کوجنا نہ ٿي سگھي
آھي ۽ نہ وري لينڊڙ شين جي باري ۾ ڪا ڪٿ ٿي
سگھي آھي. (فلمر ۱۹۸۱-۲۳۲)

مومڙو (Mumrao)

مومڙي تعلقي روهڙي کان ڪي ٽي ميل اوڀر ۾
ھڪڙي ۽ واھي ۽ وٽ ٿيڙ نالي ھڪ ماڳ آھي. ھي
ماڳ سنڌو دور جو آھي. ھن جي پکيڙ اڪڙ کن

ٿيندي. هن جو مٿاڇرو پڻ ڪيترن ئي وڻن سان ڀريل آهي. هن ۾ چئمقي پھڻ جا ڌار وارا اوزار ۽ ڏڪر جا ٺڪر ٿانوَ به اچي وڃن ٿا. کولائي ۾ هڪ جاءِ جي پڪسري پٽ به لکتي.

سڙي جي ويجهو ۾ وڏيون اتانهيون اهراضيون ڏڪرن سان ڇانيل آهن. هتان جهوليا واهڙا هڪڙي جون شاخون، جي سڄ منجهه پري پري لڪري ويون آهن. گڏجي وڌيڪ ناري جي سوڙهي مائري ۾ ڏانهس وڌڻ شروع ڪن ٿيون.

مٿين سنڌ ۾ سنڌوءَ جي اوڀر طرف هڪ ٻيو ماڳ آهي جو روھڙيءَ کان اڍائي مهل کن ڏکڻ اوڀر طرف آهي. هڪ هدي لاکه لارا واءِ جي کولائي ۽ ڪنڊي زمين جي مٿاڇري کان ڏهن ٻارنهن فوٽ. هتان نڪتو هئو. ان جي اليڪ ڪهرن جا بنياد پڪسرا هئا. اهي ڪهر اڪل پنج وال ڊگهي مفاصلي تي ڦهليل هئا. هڪڙو ويڪرو ڪوه به هئو جنهن کي کولي ڏٺو ويو ته ٻيا ٻارنهن فوٽ اونهو لڪتو هڪڙي اوسياري سان پٽ به لڏي وئي ۽ ڪڇڻ جهڙين شين ڏڪر جا ٿانوَ وڏي تعداد ۾ ٻارن جا ڏڪر جا رالڊيڪا ۽ پھڻ جا تور وٽ به هٿ آيا. ماڳ سنڌو دور سان تعلق رکندڙ محسوس ٿئي ٿو. (ليمبرڪ ۱۹۸۲-۱۹۷۷)

هوکان (Markhan)

بدین ضلعي ۾ اٽڪل پندرهن ڪلوميٽر، ڏکڻ-
ڏکڻ اوڀر طرف آهي. هتان پيندر شين مان لڳي ٿو ته
ماڳ سنڌو ندين يا هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهن.
(فيلڊ ۱۹۸۱-۲۳۶)

مشاق (Mashak)

هي ماڳ شاه حسن ڪنان الڪل ڏيڍ ڪلوميٽر
ڏکڻ اوڀر، منڇر ڍنڍ جي اولھ، واري ڪناري تي دادو
ضلعي ۾ موجود آهي. هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي.
مجمدار جو ذڪر هن ماڳ بابت هن ريت آهي.
”پير لال ڇٽو جوان، مشاق جي چوگرد ٻن ٻائي هئو.
هيءُ ماڳ به ان ساڳي اوچائيءَ تي هئو، جيئن ته
هاڻي ٽراڪٽرو هئو ان ڪري پيڙي، ڌڙي ٽائين پوڄي
نه پئي سگهي، سو ان گندي هاڻيءَ مان اسان کي لکيائون
پيو، جوئن ته ڌڙي مٿان جهنگ هئو ان ڪري ان جي
جاچ پڙتال ٻن ڏکيري پئي محسوس ٿي. لال ڇٽو جيان
هيت به پٿرن جو هڪ ڍڪ موجود هئو، جنهن لاءِ
ٻڌايو ويو ته هتي به پير دفن آهي. بهرحال ات هڪ
جاء اهڙي نظر آئي جا ڳاڙهي ڏڪراٺ سان ڀريل هئي
۽ ان جي وچ ۾ ڪولا کانپوءِ ٽنگر ٿانو به نظر آيا.
ان کانسواءِ ڏڪر جا چوڙا، چقمقي پٿرن جا ڌار وارا

اوزار، ڪجهه هٿوق جا مٽڪا جنهن مان لڳو ته ماڳ
ڪٽ واري دور سان تعلق رکندڙ آهي.^۴
(مجمدار ۱۹۸۴-۶۱)

۵۵. مروجھ (Meruzh)

ميرپور ماڻهو تعلقي ۾ ضلع سکر ۾ ڪهي ڪينجڻي
جي ڏکڻ اوڀر طرف هي ماڳ آهي. هتان لڳندڙ شين
۾ چٽمقي ٻرڻ، تانون وغيره مان خبر پوي ٿي ته ماڳ
اڳتاري جي دور سان تعلق رکندڙ آهي. ليمبرڪ ۱۹۴۶
۾ ماڳ بابت ذڪر ڪيو. (مر فليمر ۱۹۸۱-۴۳۸)

موهن جو دڙو (Mohen jo Daro)

ماڳ 27°19' اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 68°07' اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي واقع آهي. ڪراچي کان اٽڪل
۴۰۰ ڪلوميٽر اتر طرف سنڌوءَ جي ساڄي ڪپ
تي آهي.

۱۹۲۲ع ۾ سر جان مارشل هن جي کولائي
ڪرائي. ان کانپوءِ ٻين جي وڻڻ، ڊڪشٽ، مٽڪي،
هارگريوز، صديقي ۽ سر مارلهر ويلز وغيره پڻ هتي
ڪم ڪيو.

موهن جو دڙو بابت محمد ادریس صديقي پنهنجي
ڪتاب سنڌو ماڻھو جي ڇيٽا ۾ هي احوال ڏئي ٿو،
”موهن جو دڙو اتر سنڌ جي ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڪراچي

ڪوئيٽا رهاوي لائين تي ڏوڪري اسٽيشن کان ڇهه ميل پري آهي. هن بستي ۾ ڇهه ست محلا هئا. هر هڪ محلو اتر ڏکڻ ۱۲۰۰ ۽ اوڀر اولهه ۸۰۰ فوٽ ايراضي ۾ پکڙيل هئو. انهن محالن کي ڪشادا رستا هڪ ٻئي کان الڳ ڪندا هئا.

هننهر اهي ڪنڊر ٻن وڏن حصن ۾ يعني مٿيون شهر ۽ هيٺيون شهر ۾ ورهايل آهن. مٿيون شهر هڪ بيضوي شڪل جي دڙي تي قديم آبادي جي اولهه واري ڪنڊ جي منهن وٽ آهي. انهي ۾ اسٽوپا، هڪ وڏو حوض، مدرسو، ۽ ٽئين وارو حال گهڻو مشهور آهن. جڏهن ته هيٺين شهر ۾ رهن جون جاڳون، دوڪان، ڪشادا رستا ۽ گهليون آهن. شهر جو هي حصو اڀر-آر-اڀر جي ڪوٽائي ڪرڻ واري مسٽر هارگريوز جي نالي پويان، وي-ايس-اڀر، ماڏو، هروپ وٽس جي نالي پويان ۽ ٽيون ڊي-ڪي-اڀر، مسٽر ڪي-اين-ڊڪسٽ جي نالن پويان ڪوٺا وڃن ٿا.

اسٽوپا

هي اسٽوپا تاريخ کان پوءِ واري دور سان تعلق رکندڙ آهي. هن جي عمارت سنڌو ماڻھو جي قديم عمارتن جي سرن ۽ ڪاري وغيره مان ٺهڻ ڪمڻ آهي. ڏکڻ پاسي جتي هن جو بنياد ڏسڻ ۾ اچي ٿو، اهو صاف نظر اچي ٿو ته ان جي تعمير سنڌو ماڻھو جي

قديم عمارتن جي بنوان تي مٿان بيهاريل آهي. اسٽوپا زمين جي سطح کان ستر فوٽ مٿي آهي. ان جو گنبذ ڪري پيو آهي ۽ سندس ڍانچي جو باقي اڌ حصو وڃي بچيو آهي جو عمارت جي بنياد کان اٺ فوٽ چار انچ مٿاهين چيوٽري تي قائم آهي. انهيءَ ڍانچي جو قطر ۳۳ فوٽ ۽ چوڪر ۱۰۰ انچ آهي. اهو اندران خالي ۽ پورو آهي. ڪنهن زماني ۾ ڪنهن شخص هورن جواهرن جي تلاش ۾ ان جي اندران چوڏهن فوٽ اونهي کڏ کولي هئي ۽ شايد انهيءَ شخص کي اتان سنگ جراحت جو ٺهيل هڪ خاڪدان مليو هئو. جنهن کي بيڪار ڄاڻي، ان جا لڪر هن تي اچائي ڇڏيا هئا، جي پوءِ آثار قديم جي محڪمي طرفان کولائي ڪندڙن کي مليا. هتان ئي ڪنول جي گل آڻ تي وٺيل مهاتما ٻڌ جي پٿر جي مورتيءَ جا ٻه ڪجهه لڪرا مليا هئا.

وهار جي چوڌر هڪ ويڪرو پٿر آهي ان جي پاسي کان پڪشن جي رهڻ لاءِ پڪسرا حجرا ٺهيل آهن. انهن حجرن مان چوڪنڊا سڪا به لڌا ويا. اهي سڪا ڪشان دور جي راجا واسديو (۱۵۶-۱۷۳ع) جي زماني جا آهن ۽ شايد اهي سنڌ ۾ ئي ٺاهيا ويا آهن چوٽه جهڪڙ ۽ موهن جي دڙي کانسواءِ اهڙا سڪا برصغير هند-پاڪ ۾ ٻئي هنڌان نه لڌا ويا آهن.

وڏو حوض

هي حوض سنڌو تهذيب جي وچ واري دور جي عمارت جي نشاندهي ڪري ٿو.

استوپا جي اتر اوڀر واري ڪنڊ کان ۵۰ فٽ آهي. استوپا ۽ حوض جي وچ ۾ هڪ گلي آهي، جنهن کي ”شاهراه الهادي“ چون ٿا. هن جو نقشو تمام سادو آهي. مستطيل شڪل جو آهي. ۲۰ فٽ ڊيگهه ۽ ۲۳ فٽ ويڪرو آهي. منجهس اندر لهڻ لاءِ اتر ۽ ڏکڻ کان ٽاڪا ٺهيل آهن. حوض ۾ پاڻي جي نيڪال جو پوري طرح ۽ باقاعده انتظام هئو. هڪ زير زمين نالي ان جي ڏکڻ اولهه واري ڪنڊ ۾ واقع آهي جنهن جي اڇائي تقريبن ۴ فٽ ۽ ۶ انچ آهي. حوض جي چئن پاسن کان ورائيو آهي. ورائيو جي اتر ڏکڻ ۽ اوڀر پاسي مختلف ڪمرا ۽ دالان آهن. ڏکڻ واري ڊگهي ڪناري جي ٻنهي پاسن وارا ۽ اوڀر پاسي وارا ڪمرا ٺهيا آهن. انهن ڪمرن جي وچ واري ڪمري ۾ جنهن کي ڪمر واهر سورهن چئون ٿا، هڪ کوهه آهي. جنهن تي ٻئي هڪ نمبر ڪٿي وڻي آهي. اندازو ڪيو ويو آهي ته انهي کوهه جي پاڻي سان حوض ڀريل ويندو هئو. هر ٽي سگهي ٿو ته حوض جي ڀرڻ لاءِ هن کوهن جو پاڻي به استعمال ڪيو ويندو هجي.

حوض جو پاڻي هڪ وڪري وڌاڙي نالي رستي ٻاهر ڪڍيو ويندو هئو. ڪمري نمبر ۱۹ مان

هڪ ڏاکڻ مٿي وڃي ٿي ۽ مٿين منزل جي پاڻي ۾
 هيٺ اٿڻ وارن نالن جا پتين تي اڃا سوڌو نشان بيٺا
 آهن. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته اها عمارت به ماڙ
 هئي. حوض جي ٺاهڻ ۾ ڪافي محنت کان ڪم ورتو
 ويو آهي. سرون چلي چڱي طرح مصالحو لڳائي،
 جوڙيون ويون آهن.

پوسل ۽ پاڻي. کان بچڻ لاءِ فرش هيٺان هڪ اڇ
 ٿلهو پلستر وڇايو ويو آهي.

وڏي حوض جي ڏاکڻي پاسي، ٿورو پريان به فوٽ
 ويڪري ڪپي جي ٻنهي پاسن کان ساڍا نو فوٽ ڊگھا
 ۽ ٻارهن فوٽ ويڪرا. اٺ غسلخانا ٺهيل آهن. انهن
 جا فرش وڏي خبرداريءَ سان مضبوط ٺاهيا ويا آهن.
 انهن غسلخانن جي ٺاهڻ ۾ پرده داريءَ جو خاص خيال
 رکيو ويو آهي. هر غسلخاني ۾ مٿي وڃڻ لاءِ هڪ
 ڏاکڻ آهي. سمجهو وڃي ٿو ته هي غسلخانا خاص
 خاص ماڻهن جهڙوڪ پنڊت ۽ پوچارين لاءِ هوندا. ٿي
 سگهي ٿو ته پروخت مٿين ماڙ تي رهندا هجن. موهن
 جي دڙي ۾ گهڻو ڪري هر وڏي جاءِ ۾ غسلخانا
 موجود آهن.

جاءِ ۾.

ذڪر ڪيل غسلخانن ۾ احتوها جي وچ ۾ هڪ
 تمام وڏي عمارت آهي جا وڏي حوض جي عمارت

کان وڌيڪ وڏي ۽ ويڪري آهي. جنهن جي ڊيگهه ۲۳۵ فوٽ مت انچ ۽ ويڪر ۷۸ فوٽ پندرهن انچ آهي، انهيءَ جو وڏو در اولهه پاسي هو. خيال ٿو ڪيو وڃي ته هي يا ته ڪنهن وڏي پنڊت جو گهر هو يا ڪنهن پروهت جو يا ته ڪو وڏو پاٽ مالو هوندو. ڀتين جي ٿلهائين ۽ ڪمرن جي گهٽائيءَ مان اندازو ٿو ٿئي ته هي عمارت به يا ته ماڙ هوندي. وڏي در مان اچڻ کانپوءِ هڪ هال آهي جو ۲۳ فوٽ ڊگهو چار فوٽ چار انچ ويڪرو آهي. ان جي کاٻي پاسي کان هڪ هڪ ويڪري در کانپوءِ هڪ اڱڻ آهي جنهن کي چئني طرفن پٽيون آهن. انهن جي چئني پاسن کانپوءِ وري گهٽائي ڪمر آهن جي شايد پائشالي جي ٻرلسپال جي رهائش جا هوندا. هال جي ساڄي پاسي کان به ڪاٺيون آهن. هڪ ننڍي اڱڻ طرف تي وڃي جنهنجي چئن ئي پاسن کان وري ننڍا ننڍا به ماڙ ڪمرا آهن. انهيءَ پاسي ڪوترا به به اڱڻ ۽ ڪمرا آهن جي شايد شاگردن لاءِ هجن. مٿين ماڙ تي وڃڻ لاءِ ٻه ڏاڪڻيون آهن. سمجهيو وڃي ٿو ته پروهت جي اچ وڃ لاءِ ڏاڪڻين ۽ اولهه پاسي در هوندا.

ههٺيون شهر:-

استوها واري ايراضيءَ کان هڪ رستو ڏکڻ اوڀر طرف وڃي ٿو، جو ٿوروئي پري وڃي، اوڀر طرف مٿڙي، اوڀر واريءَ وڏي سڙڪ سان ملي ٿو. اوڀر

واري وڏي سڙڪ ڪوئيل علائقي کي ٻن حصن ۾ ورهائي
 ٿي. سڙڪ جي ڏکڻ پاسي اڀڄ. آر ايراضي آهي ۽ انڙ
 طرف وي. ايس ايراضي آهي. اوڀر واريءَ وڏي سڙڪ
 کي ٻه ربن وڏي سڙڪ ڪوئي ڪنڊ کي ڪالي ٿي ۽
 وڙني ايس ۽ وي. ايس ۽ اڀڄ. آر ايراضي کي ٻن حصن
 ۾ ورهائيندي ڏي. ڪي ايراضيءَ ٽائين وڃي ٿي. انهن
 علائقن ۾ هزارن گهرن، تمام گهڻيون گهٽيون ۽ پيشمار
 ڪوٽ آهي. اڀڄ. آر ايراضيءَ جي گهر نمبر انهن جي
 بناوت ڏاڍي دلچسپ آهي. هيءُ هڪ وچولي درجي
 جو گهر آهي ۽ موهن جي دڙي جي وچين دور جي
 اڏاوت آهي. ۽ هڪ مشاهين گهٽيءَ تي واقع آهي. هن
 گهر جي اوچائي ۸۵ فوٽ ۽ ويڪر ۷۰ فوٽ آهي.
 هن جون ٻاهر جون پٿيون چار پنج فوٽ ٿلهيون ۽ ٻاهرين
 پاسي کان مخروطي آهن، انهيءَ جو وڏو در ٻه رباتن
 ڏه. فوٽ ويڪرو هئو، پر پوءِ ان جي ڀر واري ڪنڊ
 ۾ هڪ ٽيو ٺاهيو ويو هئو. جنهن ڪري در جي
 ويڪر ۷۰ فوٽ ۽ اٽچ ٻائي ٻچيل آهي.
 وڏي در ۾ داخل ٿيندي وقت به گذيل مٿيءَ سان
 پلستر ڪيل اولهه واريءَ ڀت جو ٽڪرو ڏسبو جو
 جيئن جو ٽيٽن اڃا بيٺل آهي. در جي لڪ ٻاهرين
 ٿورو پريان هڪ ننڍو ڪمرو آهي، جنهن جو در ٻاهر
 واري وڏي دروازي کي آهون سامهون آهي. ان جي
 اندر ساڄي هٿ تي ۳۲ چورس فوٽ اڳل آهي، جو

سرن جو ٺهيل آهي. فرش جي پاسي کان اتر کان اولهه،
 زمين جي اندر هڪ نالي آهي، جنهن جي اتر واريءَ
 ڪنڊ سان مٿين ماڙ جو مٿو پائي آلهنڌڙ نالي اچي
 ملي ٿي. ۽ عجب جي ڳالهه جو الهه ناليءَ جو پاڻي
 ڳليءَ جي ڪنهن ناليءَ ۾ نه پر اڱڻ ۾ پوريل هڪ
 مٿيءَ جي مٿ ۾ وڃي پوندو هئو. اڱڻ جي چئني
 پاسن کان ڪمرا آهن. ڏکڻ اوڀر واري پاسي جي
 ڪمري ۾، جنهن کي ڪمرو نمبر چهه چيو وڃي ٿو
 هڪ کوھ آهي. ڀرسان واري ڪمري جي وچينءَ پٺ
 ۾ هڪ ڪليل دري آهي. جنهن مان پاڻيءَ جو تازو
 هڪ پاسي کان ٻئي پاسي اچي وڃي سگهي ٿو. هيٺاهن طبقي
 جا ٻيئي ڪمرا گهڻو ڪري سامان رکڻ ۽ بورچيخاني
 وغيره جي ڪم ايندا هوندا. مٿين ماڙ جا ڪمرا جن ۾
 ٻهچڻ لاءِ ڏاکڻ ٺهيل آهي، سمن ۽ آرام وغيره ڪرڻ
 لاءِ استعمال ٿيندا هوندا. پهرين وڏيءَ سڙڪ جي ٻئي
 پاسي بيضوي شڪل جو هڪ ٻٺو آهي. هي مٿ فوٽ
 ڊگهو آهي ۽ پنج فوٽ ويڪرو آهي ۽ ان جو منهن،
 جو ڏکڻ طرف آهي، تنهن جي ويڪر ٽهه فوٽ اٿس. اچي
 اچي، آرا ايراضيءَ جي اتر ۾ اوڀر واري سڙڪ آهي
 جنهنجي وري ٻئي پاسي کان وي-اس ايراضي آهي.
 هن سڙڪ جي ڪناري کان فرش تي هڪسرا گول
 ٽالھ جي شڪل جا لڪرا ٺهيل آهن. جن تي V شڪل
 جون سرون جڙيل آهن. هي سرن جا ٽالھ، موهن جي

دڙي جي انهن مٿن رڪنن ۾ لاه ٺهرايا ويا هئا، جن جا تر چنهيائڻا ٺهولدا هئا، ڪن جو خيال آهي ته هي ڪو ميخالو هو ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته هي ڪا سبيل هئي. ان جي پيرسان هڪ ڪوهه آهي. انهي ۾ ٻه وي شڪل جون سرون ڪم آندل آهن ۽ سرن جي اوساري نهايت مضبوطيءَ سان ڪيل آهي. ڪوهه جي گهاٽ تي گهڻي وقت تائون پياڻي ۽ چڪن ڪري رهن جي رڳو جا نشان اڄ به موجود آهن.

ويءَ اهن ايراضيءَ جي اتر ۾ ٻريان ٻي ڪي ايراضي آهي. هي علائقو شايد هتان جي امورن جي بستي هئي. هن جي تعمير ٽن جدا جدا دورن ۾ ٿي شروع. وچون ۽ آخري، عجب جهڙي ڳالهه جو اسين جڏهن شروع واري زماني جي تعمير جي آخري دور جي تعميرات سان ڀيٽ ڪريون ٿا ته خبر پوي ٿي ته شروعاتي تعميري فن درجي بدرجي پکڙندو پئي ويو آهي. هن ايراضيءَ ۾ تمام گهڻيون ڪشاديون وڌيون ۽ ويڪريون جاپون آهن. هتي متافين سطح کان الڪل پنجتيهن فوٽن تائون کوٽائي ڪيل آهي. هتي تمام اوچيون پٿرون ۽ ڳاڙهيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. هن علائقي ۾ به شمار ڪوهه آهن، جن جي چئني پاسن جي مٿي کوٽائي ڪندي ڪڍي وئي آهي ۽ هينئر اهي زمين کان ٻاهر ڪارخانن جي چمنون وانگر ٻيلا نظر اچن ٿا.

ننگ لڪمير جي ماڙي

(Naing Lakhmir ji Mari)

لڪمير جي ماڙي $26^{\circ}97'$ اتر ويڪرائي، $67^{\circ}31'$ ڊگھائي، ڦاڪ تي ننگ ڪوٽ جي ڏاکڻين طرف پٽ جبلن جي پيرانديءَ کان ننگ لئن جي کاٻي (اولهن) پاسي آهي.

هن جو احوال اڪوٽ اچي چڪو آهي. مجھدار جي راھ ۾ ماڳ ھڙاڀا يا سنڌوءَ دور سان تعلق رکندڙ آهي. ڇاڪاڻ ته ڪمڻن اٿان آسري واري تمدن جا ٿانو لڌا. (فليم ۱۹۸۱-۲۸۶)

ننگ غار جبل (Naing Gar Jabal)

هي ماڳ $26^{\circ}18'$ اتر ويڪرائي، ڦاڪ ۽ $67^{\circ}31'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، ننگ ڪوٽ جي اتر تي واقع آهي. هتان لهندڙ ٿانون جو نمونو لڪمير جي ماڙي ۽ آسري سان ملندڙ جلندڙ آهي. (فليم ۱۹۸۱-۲۶۷)

نارو وارو ڏورو (Naro waro Dhoru)

$27^{\circ}25'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}41'$ ڊگھائي ڦاڪ ڏکڻ، خيرپور ميرس کان ڏکڻ اولهه اڪل اڏوهه ڪلوميٽرن ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ کان اتر اولهه اڪل نو ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي واقع آهي. هيءُ ماڳ واريءَ جي پٽن جو هڪ ڇوڪڙو آهي.

هتان لپنڊڙ شين ۾ هڪ انساني هڏائون پيڇرو، پراڻي
ڏڪراڻ، پٿر جون مورتون، سوليون واليون ۽ ڏڪر
جون وڏيون پاليون اهم آهن.

فلم جي چوڻ موجب ته هي هڙاپا يا سنڌو دور
جو ماڳ آهي جيڪو هڪ عارضي رهائش گاهه
محسوس ٿئي ٿو.

(فلم ۱۹۸۱-۱۹۸۱) (سور ۱۹۶۲-۱۰۹)

نرگاڻي جو ڪنڌ (Nazgani jo Kandh)

هي ماڳ ٺٽن گاج جي ڪاهي پاسي، روھيل جي
ڪنڌ کان اٽڪل ٻيڊ ڪلوميٽر اولهه طرف آهي. هي
هڪ اوچي پهاڙي سونڀي تي واقع آهي. ڪنڊر تراڪڙا
آهن جن ۾ اڏاوت جا آثار نظر نه اچن. ڪنڀارڪو
هنر آمري دور سان تعلق ظاهر ڪري ٿو.

ڏڪا (Nuko(Nako Buthi)

ماڳ $26^{\circ}18'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}37'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي ڪاڻي بني ۽ کان اٽڪل پنج ڪلوميٽر
اتر اوڀر (Gamrak) گمرڪ لڪر ويجهو آهي.

۱۹۷۶ ۾ ڊاڪٽر لوئس فلم هيءَ ماڳ گولي لڌو.
پٿر جي ٻيڙهه وارن پتين جا آثار هتي نظر اچن ٿا.
ماڳ جي وچ ۾ اتر کان ڏکڻ طرف هڪ قدرتي لاهي
آهي جا ماڳ کي ٻن حصن ۾ ورهائي ٿي. هتان

لڳندڙ ڪنڀارڪو هنر موهن جي دڙي جهڙو آهي.
جڏهن ته ڪي ٿانو وري ڏکڻ ڀاڙوچستان جي تمدن
سان ملندڙ جلندڙ آهن. (فلم ۱۹۸۱-۲۹۵)

اورنگي (Orangi)

هيءَ ماڳ ڪراچي ۾ منگهو پير جي ستون ميل
جي پٿر کان ڏيڍ ڪاٺو پٿر اولهه طرف آهي. مجملدار
ماڳ بابت هن ريت وضاحت ڪري ٿو ته ماڳ تي
جانبجا ٺڪريون پکڙيل آهن انهن ۾ ڪي ٺڪر جديد
دور جا به آهن. سو ئي چئجي ٿو ته هي ماڳ تاريخ
کان اڳ جو به هجي ۽ اڃا به آباد ٿيندڙ هجي. تاريخ
کان اڳ وارن حقيقي پهن جا ڌار ڌار اوزار پڻ هتان
لڌا ويا آهن. بهرحال کوٽائيءَ جي صورت آهي ۽ اهو
به ممڪن آهي ته هي ماڳ ان دور جي ڪري هجي.
جڏهن هن علائقي جا ارسيا (ايران) سان گڏاڻا هئا.
(مجمدار ۱۹۸۴-۱۴۴)

اهم- ايڇ پنور جي ڪروڙالاھوڪل ڊڪشنريءَ
موجب ته هتان صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جي پالاش ٿيل
پهن جي ڪهاڙي لڌي وئي آهي. (صفحہ ۳۲)

عثمان جي ٻٺي (Osman ji Buthi)

ماڳ $29^{\circ}55'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}53'$
ڊگهائي ڦاڪ تي، عاربجو کوٽ کان ڏهه ڪلوميٽر

ڏکڻ طرف باران لڻ جي اوڀر واري ڪپ تي واهي
 ڳوٺ لڳ واقع آهي. سنڌ ڪوھستان جي ٻين علائقن
 جيان هيءُ ماڳ بہ ڪڪر ۽ ھٽاھين ڳوٺ تي
 مشتمل آهي.

ماڳ جي مشاھري تي ڪن پتون جا بہ اشارات
 هئا جن مان گڏوگڏ ڪوٺائي شروع ڪئي وئي ۽ ڪڪر
 بہ ڳوٺ هيٺان ڪن ڪنن جا آثار نظر آيا. ست کان
 وڌيڪ وٿون هتان لڌيون ويون. مثالو گهڻي ڀاڱي مڌين
 ڪچين سان آهن ۽ جن تي ٻن رنگن سان چٽ چٽيل
 آهن. ڪڪر جي مان ٻوڏا تائو لڌا ويا آهن.

چوڏهن پٿرن جا تيز اوزار لڌا ويا آهن ۽ سامونڊي
 ڪڇي پڻ هتان هٿ آئي آهي. (مجمدار ۱۹۸۴-۱۴۰۰)

پٽي جو ڪوٽڙو (Pai jo Kotro)

هي ماڳ راجو نورو کان ڏھ ڪلوميٽر ڏکڻ
 طرف آهي. علائقو ڪاڇي ڇڪو آهي ۽ هتان ٻيندڙ
 تائو آري. ۽ اهڙا ٻيا جا همعصر آهن.

(فليم ۱۹۸۱-۲۶۷)

پانڊي واهي (Pandbi Wahi)

ماڳ 25°40' اتر ويڪرائي ڦاڪ 64°22' نبي
 ڊگھائي ڦاڪ تي موجوده پانڊي واهي ڳوٺ تعلقو

جوهي لارا لئن ويجهو آهي.

ماڳ هتان جي ماڻهن ڪافي حد تائين خراب ڪري ڇڏيو آهي. ان ڪانسواءِ ماڳ جو هڪ حصو قبرستان جي طور سان به استعمال ٿئي ٿو. مجنڊار هت به خندقون ۽ ٻه ڪڏون کوٽرائيون.

پهرين خندق جا اوائل دور سان تعلق رکي ٿي، مان آسريءَ جي دور وارا ٿالو ظاهر ٿيا آهن. جڏهن ته مٿين ته مان هڙاپا دور جا مخصوص ٿالو ڳاڙهي تر تي ڪاري چٽساليءَ سان ظاهر ٿيا آهن. فلیم جي راه به نه هروڀرو ضروري ناهي ته ڳاڙهي تر تي ڪاري چٽساليءَ وارا سمورا ٿالو هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ هجن. هتان لهندڙ ڪن ٿانون جو تعلق ڏاکڻي بلوچستان سان به آهن، ٿانون ڪانسواءِ هتان افغانستان مان لهندڙ ايمتي مٿيا، نهرا، چقمقي پٺڻ وارا اوزار به مليا آهن. چٽن ۽ پير جو پٺ، مڇين جا چلر ۽ ڍڳن جا چٽ عام آهن. ڍڳي جو نمونو بلوچستان جي ڪلي مڇي نمدن سان ملندڙ آهي. جڏهن ته مڇين جا چلر موهن جي دڙي سان.

(فلم ۱۹۸۱-۲۷۱) (مجنڊار ۱۹۸۱-۹۴)

ڦلڳ (Phang)

هي ماڳ: $25^{\circ}42'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}38'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي، ڪوهتراش کان لڳ ڀڳ ۱۰ ميل پري.

اتر اولھ، طرف واقع آھي.
 هن جا آثار تراڪڙا آهن. پٿر جا آثار ڪمرن ۽
 گهرن جي نشاندهي ڪن ٿا. اس پاس ۽ گبر بند به
 آهن. (برسات جي پاڻي کي جمع ڪرڻ لاءِ ٽڪيل
 پھڻن جا اڳتاريخِي، بند) هتان لينڊز ڪنڀارڪو هنر
 ڪوهتراش ۽ ڪوٽ ڏيجي جهڙو آھي.
 (فليم ۱۹۸۱-۲۳۵)

پير منگھو (Pir Mangho)

منگھو پير جي مقبري هيٺان پٿي جا نشان ڏسي
 سگھجن ٿا. هن جي ڀرسان گرم پاڻي جو هڪ چشمو
 به آھي.

پوکراڻ لائيڊي (Pokhran Landi)

هيءَ ماڳ $25^{\circ}49'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}45'$
 اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ملھري لائيڊي کان اڻويهه
 ڪلوميٽر ڏکڻ، ڪرچات کان ڇھ ڪلوميٽر اتر طرف
 سڪ نئن جي کاٻي ڪپ تي پوکراڻ لائيڊي وٽ
 واقع آھي.

اڳتاريخِي ماڳ سڪ نئن جي ٻنهي ڪنارن تي
 پکڙيل آهن. هتي ڪهترن پٿر وارا آثار به لڌا ويا
 آهن. معمدار جي چوڻ موجب ماڳ ڪافي وسيع آھي
 پر تراڪڙو به نئن جي ڏاکڻين (ساڄي) ڪناري تي

مجمدار کي هڪ ٻيو ماڳ به ايت نظر آيو. اهو به شايد لائڊي واري ماڳ جو حصو آهي. هن علائقي ۾ ڪافي ڏڪراڻ، پيڙهين جا آثار، هڪ ٿانو مان هڪ جي اڳين ڇاڙي جو لڪرو به لڌو ويو آهي. ٿانو آسري واري دور سان تعلق رکندڙ آهن (مجمدار ۱۹۸۱-۱۹۸۲) ۽ (فلم ۱۹۸۱-۲۰۰۰)

ڀوڪراڻ (Pokhran)

ماڳ $25^{\circ}49'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}44'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ڀوڪراڻ لڪرين جي ڇوٽي تي ڀوڪراڻ هرگهل (Gap) جي ڏکڻ تي واقع آهي. پيڙهين جا آثار لڪر جي ڇوٽي تي آهن. لڪر جي لاهين تي به ڀتين جا آثار آهن جن کي پٽي ڪوٺجي ٿو.

هتان ملندڙ ڪنڀارڪو فن لائڊي ڀوڪراڻ سان ملندڙ جلندڙ آهي. ٽي سگهي ٿو ساڳي آبادڪاري جا به حصا هجن. ٿانو آسري جي ٿاواڻي تهن مان لڪرندڙ ٿانون جهڙا آهن. (فلم ۲۰۱۱-۲۰۱۲)

راڄو ديرو (Rajo Dero)

ماڳ $26^{\circ}55'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ تي $67^{\circ}23'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي موجوده راڄو ديرو ڳوٺ جي ڏاکڻين طرف اٺن ڪاج جي چور لڪ ڪان الڪل چوڏنهن

ڪلوميٽر اتر اوڀر طرف واقع آهي.
 راجو ديرو جو قديم ماڳ نئن گاج جي اترين
 (Aluail Fan) (لڏي يا نئن جي پهاڙن مان لڪڙن
 بعد جيڪا مٽي ڪٽي ٿئي ٿي ان جي شڪل ڇپائي
 وڃي ۽ جهڙي ٿي وڃي ٿي. ٻنهر) وٽ واقع آهي
 هيءُ ماڳ ٻن ڌڙن ۾ ورهايل آهي هڪ وڏو ۽ اڇو
 ٻيو ننڍو.

ٻنهيون ڌڙو قبرن مان ڀريو پيو آهي. جڏهن ته
 ٻئي تي وڏون نظر اچن ٿيون ۽ اڃا به ان ڌڙي کي
 کائي جي ضرورت آهي.
 ڌڙي نمبر ٻهين مان ٺڪرلڏڙ وٽن جو نمونو
 ڪوٽ ڏيڃي وارو آهي. جڏهن ته ٻئي نمبر ڌڙي مان
 ٺڪرلڏڙ وٽن جو نمونو مخصوص ٻڌايا طرز جو آهي.
 (فلم ۱۹۸۱-۲۶۵)

روھيل جو ڪڏ (Rohel Jo Kandh)

هيءُ ماڳ نئن گاج جي (Canyon) اندر ساڍا
 اٺ ڪلوميٽر واقع آهي.
 هتان لينڊر ٿانو لال ۽ آسري تمدن سان ملندڙ
 جلندڙ آهن. (فلم ۱۹۸۱-۲۶۳)

سنڀاسي ٻٽي (Sanasi Bathi)

هي ماڳ ڪاٺي ماڻھو جي اولھن لنگھ وڃي

آهي. ان پيچري ويجهو جهڪو لنگ کان شاهه حسن
۽ ڪاٺي ڏي وڃي ٿو. هيءُ ٻئيءَ ۾ ٻين ٻين جهان
هڪ اوچي ۽ لڪريءَ ۽ هيٺاهين گهٽ تي مشتمل آهي.
ماڳ ۾ هڪ چشمي ويجهو آهي. لمبرڪ جي راه ۾
ماڳ سنڌو يا هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي.
(فلور ۲۹۰)

شاهه جو ڪوٽڙو (Shah jo Kotrio)

ٺاڪرو تر جا رهاڪو پنهنجن وڏڙن جي قديم
جائن جي اهيڙن کي هميشه ڪوٽڙو هڪري ڪوٽيندا
آهن. (لمبرڪ ۱۹۸۲-۲۰۸)
هي ماڳ ڪجور کان ست ڪلوميٽر ڏکڻ اوڀر
ٻاران نئن جي اوڀر ڪاٺي پاسي واقع آهي.
هوٿياڻو جبل کان هڪ ڦنڌڙ چشمو ماڳ جي ڀر
مان لنگهي ٿو. فامر چواڻي ماڳ سنڌ ڪوهستان جي
ٻن ماڳن جيان مخروطي شڪل جي ڌڙي ۽ ڀر ۾
هڪ هيٺاهين گهٽ تي مشتمل آهي. مٿاڇري تي پٽ
جا آثار نظر اچن ٿا. هتان لينڊڙ ٿانون جو نمولو ڏکڻ
بلوچستان جي قديم ماڳن ڪلي ۽ مهڻي مان به لڌو
وڌو آهي. هتان لينڊڙ نمونن ۾ قابل ذڪر نمونو اکين
جهڙو نمولو آهي. ان کانسواءِ ڪڇيءَ جو وڻ ۽ جابلو
هڪرن جا پٽ به ٿانون تي چٽيل آهن. هتان هڪ
ڪليل قسمر جو همالو پڻ لڌو ويو آهي جو نمايان آهي.

پتل جا چوڙا، ٺنگر ٿالو، تيرڪخان، خاڪي پٿر
جا بال، سڀين جا چوڙا پڻ هتان هٿ آيا آهن.
(فليم ۲۴۱) (مجمدار ۱۳۷)

ٽنڊو رحيم خان (Tando Rahim Bhan)

ماڳ $26^{\circ}30'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ، $67^{\circ}26'$ اوڀر
ڊگهائي ڦاڪ تي پنڊي واهي ۽ کان ٻاويهه ميل ڏکڻ طرف
آهي. ۽ غازي شاهه (تعلقه جو هي) کان چار ميل اتر
طرف آهي. ۽ سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدن تي آهي.
هتان جا ٿالو ڦڪي مادي سان ٺهيل آهن جن جي
تر تي هڪڙو ڳاڙهو ۽ ٻا ڦڪو رنگ آهي. جيڏهن ته چٽ
ڪاري يا چاڪليٽي رنگ به آهن. هٿ هڪڙو ٻيو
رنگ به ڪيترن ئي ٿانون تي استعمال ٿيل آهي، اهو
آهي ڳاڙهو ٺاڻي.

جاميٽريڪل نمونا آهن. ۽ مزي جي ڳالهه، هو
هٿ بلوچستان ۾ استعمال ٿيندڙ نمونا آهن. سنڌو يا
هڙاپا دور جو ڪوبه نقش ناهي. جيڏهن ته هتان صرف
چئن ميلن جي مفاصلي تي غازي شاهه سان ڪاري تي
ڳاڙهي چئن وارا مخصوص سنڌو سان تعلق رکندڙ ٿالو
به آهن ٿانون سان ٿڌا ويا آهن. البت بلوچستان وارا
ٿالو ڪٿڻي به ڪونه ٿڌا ويا آهن. (مجمدار ۸۶)

ٽئونگ ٻئي (Taung Buti)

ماڳ $25^{\circ}46'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ $67^{\circ}34'$ اوڀر
ڊگھائي ڦاڪ تي. دٻر جبل جي اتر اوڀر واري ڪنڊ
تي، گاج جبلن جي پيرانديءَ کان ٽئونگ گهٽ
ويجهو آهي.

ٽئونگ ٻئي مخروطي شڪل جي ٽڪريءَ جي
صورت ۾ آهي. اٽڪل پنجويهه ميٽر اوچي آهي. جڏهن
تہ هيٺاهون گهٽ ٽڪريءَ جي داسن ۾ ڏکڻ کان
ڏکڻ اوڀر طرفن ڏي پکڙيل آهي. گهٽ جي اوڀر پاسي
ڀوڪ ڪئي وڃي ٿي.

ليمبرڪ ٻئيءَ جي چوٽيءَ تي ڪڏ ڪوٺائي ۽ ڏيڍ
ميٽر ڪاٺيو به هو منزل تي رهي تہ سگهيو ٻئيءَ
کان سو ميٽر اولهه طرف رتن شاھ جو چشمو وهي ٿو.

ليمبرڪ کي ڪوٺائيءَ مان آمري دور، سنڌو دور
۽ جهانگارا دور جا ٿانو لڌا. آمريءَ وارا مخصوص
ٻه رنگا، هڙاپا يا سنڌوءَ جا گڙهي تي ڪاري چٽسالي
وارا، جهانگارا جا ڪاري ٻالش وارا ٽنگر ٿانو ان کان
سواءِ ڏڪر جا چوڙا، چٽمي پھڻن وارا اوزار (پرد)
وغیرہ به لڌا. ويا جڏهن تہ قديم کي هتان رڳو مخصوص
هڙاپا سنڌوءَ واري تمدن جا ٿانو لڌا. (فيلڊ ۲۲۹)

ٺارو ٺڪري (Tharro Hill)

ماڳ ڪراچي ۾ کان اٽڪل چوراسي ڪلوميٽر اوڀر طرف ڪراچي ٺٽي روڊ تي، گججو ۽ جي ڳوٺ کان ۾ ڪلوميٽر ڏکڻ اولهه ۽ شيخ ٽراڻي ۽ جي ٿرٻت کان ڏکڻ اوڀر طرف ضلعي ٺٽي ۾ آهي.

هيءَ ماڳ هڪ ٺڪريءَ تي آهي جنهن جي اوچائي آس پاس کان ٻارنهن ميٽر مٿي آهي. هن جي اتر پاسي مسلمانن جا مقبر آهن جنهن ۾ ڏاکڻين پاسي اڪثر پختي آثار ۽ مجملدار کي هتان ڪرن جي قطار کولائي مان ملي. جن جي اوچائي ڏيڍ ميٽر ۽ ڊيگهه ٽي ميٽر آهي. مجملدار ۽ پڪٽ کي هتان آري جي دور جا ٿانو لڌا. ان کانسواءِ هڪڙا ڳاڙها سادا ٿانو پڻ هتان لڌا ويا آهن. (فليم ۲۴۳)

ٺٽري بهادر شاهه (Therri Bahadur Shah)

ماڳ $28^{\circ}23'$ انر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}23'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي جهٽ پٽ ريلوي اسٽيشن کان ڏيڍ ڪلوميٽر اوڀر طرف واقع آهي. ماڳ ٽن ڌڙن تي مشتمل آهي جيڪي هڪ ٻئي جي ويجهو آهن. مٿاهري تي ڪچيون سرن جي اڏاوت جا نشان آهن. پاڪستان آرڪيالاجيڪل رپورٽ پٽاندر ماڳ مخصوص هڙاپا دور سان تعلق رکندڙ آهي. هتان هٿ ايندڙ شين ۾ ڳاڙها ٿلها ۽ گهرا هڪل دلا، ٽنڪر ٿانو، گول پيالا قابل ذڪر آهن. (فليم ۲۵۰)

سنڌ جا ڪي تاريخي آثار

اروڙ - الور (Aror - Alor)

هن قديم شهر جا ڪنڊر روھڙي شهر (ضلع مڪر) کان پنج ميل پري ڏکڻ اوڀر طرف، اوڀر لارا مڪئنال ويجهو آهن.

شهر ڪيترو قديم آهي ان بابت ڪا صحيح ڄاڻ ڪانهي. البت هن شهر جو وجود، مڪندر اعظم جي ڏينهن ۾ به هئو.

۳۲۷ ق- ۾ يونان جي مڪندر اعظم، پنهنجي هڪ سپهه سالار ڪئٽس ڪرٽيئس کي سنڌ جي واسا لاءِ موڪليو، جنهن اچي بيان ڏنو ته ”سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم وارا ڪافي طاقتور آهن، مٿين سنڌ يعني اروڙ ۽ ملتان ۾ سورج ديوتا جا مندر آهن، جڏهن ته هيٺين سنڌ ۾ يعني سيوهڻ ۽ پٽالا ۾ ٻڌ ڌرم جا مرڪز آهن ۽ مڙهيون آهن.“ (پنهور ۱۹۸۴-۷۶)

مڪندر اعظم جي سنڌ ۾ ڪاهه وقت مٿين سنڌ، جنهن ۾ ڪشمور، ڪنڌڪوٽ، اڀرنڌو شڪارپور ۽ مڪر تعلقا شامل هئا، هڪ برهمڻ حڪمران ميوزيڪانس جي راڄڌاني هئڻ هئا، جنهنجي گاديءَ جو هنڌ اروڙ هئو.

اوائلي دور جو جاگرافيدان اسٽرابو (عيسوي سن جي پهرئين يا ٻئي ڏهاڪي جو) مٿين قديم دور بابت لکي ٿو، ”سنڌو ماٿريءَ جي انهيءَ سڀ کان زياده آسودي صوبي جي خوشحالي ۽ ان جو امن، ان جي انتظام ۽ گهٽ ۽ گهٽ ڦيرگهير آڻڻ سان ئي برقرار رهي ٿي سگهيو. اهو ملڪ ۽ ان جو شاهه، شهر بادشاهه کي ڏاڍا پسند پيا. يونان کان هتي آيل هي بهادران ماڻهو، ان ملڪ جي سماجي صورتحال ۽ تنظيمن کي ڏسي، ڏاڍا متاثر ٿيا. هي ملڪ قدامت پسند ۽ متعصب هندو مذهب کان پري هو. هتان جي رياست فقط ڪن ڪنڀر قسم جي ڏوهن جي حالت ۾ قدم کڻندي هئي. باقي عام طرح سان امن امان رکڻ ۽ هڪٻئي سان ڏي وٺ جي معاملن جو خبرو اتا جي هوار جي هٿن ۾ هوندو هو. اتي مقامي حڪومت جو پنهنجائي طريقو رائج هئو. اتان جا ماڻهو فقط طبعي اصولن کي منجهندو مطالعي جي لائق سمجهندا هئا. ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو جنگي هنرن ۽ زمين اهڙين گهالهين جي گهڻي مطالعي کي ائين سمجهن ٿا جهڙوڪ هو، ڪو گناهه جو ڪم ڪري رهيا هجن.“ ائين به ٻڌايو ويو ته هو سون ۽ چانديءَ کان به نفرت ڪندا هئا.

(ايسبرڪ ۱۹۸۴-۱۹۸۳)

موزيڪالس فاتح جي حملي کي روڪڻ ۾ عين وقت تي پهچي ويو ۽ سوکڙيون پاڪڙيون ڏيئي ڪندر

سان دوستي جو هٿ وڌايو، پر پوءِ برهمڻن سڪندر سان ڏاڍا نه ڪيو ۽ ان خلاف بغاوت شروع ڪئي. سڪندر پڻ انهن سڀني جو قتل ۽ ڪرايو. نتيجي ۾ ميومڪالس به سڪندر خلاف بغاوت شروع ڪئي ۽ سڪندر جي هڪ سردار پيٿان کيس گرفتار ڪري صواب تي چاڙهيو. (ايمبرڪ ۱۸۶)

چچنامي (مخدوم امير احمد ۱۹۶۶-۲۱) ۾ اردو جو ذڪر هن ريت آهي. ”اردو جو شهر هند سنڌ جو نختگاه آهي، سو اڳئين زماني ۾ -چون لڏي ۽ تي جنهن کي مهراڻ چوندا آهن، قسمن قسمن ساڙين، چراگاهن، گلن، باغن، حوضن، نهرن، باغيچن ۽ گلڪارن سان هڪ وڏو شهر هئو. هن رويندار شهر ۾ راه سيهرس بن ساهسي راه نالي هڪ راجا حڪومت ڪندو هئو.“

۶۰۰ع ۾ هڪ ايراني حڪمران نمرور هڪ لڙائي ۾ راه سيهرس بن ساهسي راه کي ماري ڇڏيو. جيئوٿيڪ هن جنگ ۾ نمرور ساهرس جي پٽ هٿان شڪست کاڌي.

۷۱۱ع ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ تائين به اردو راجا ڏاهر جي گاديءَ جو هنڌ رهيو. ۽ مديون پوءِ تائين به هندن جو وڏو شهر رهيو.

البت عربن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ حاله، ضاح سانگهڙ ۾ منصوره (برهمڻ آباد) بنايو.

۸۴-۸۸۳ع ۾ اردو جي هندو راجا مهرڪ بن رائڪ

منصوره جي حاڪم عبدالله بن هباريءَ کي درخواست ڪئي ته اسلامي عقيدن ۽ تعليم تي سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکرائي کيس موڪليو وڃي. جواب ۾ عبدالله بن هباري، هڪ عراقي عالم جهنگجي پرورش منصوره ۾ ئي هئي، اردو ۾ اهاڻو جيڪو ٽي سال راجا هو مهمان ٿي رهيو ۽ قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. يعني ان دور ۾ به سنڌي لکي پڙهي ويندي هئي. ۽ مذهبي تنگ نظري نه هئي. (پنهور ۱۹۸۴-۱۳۸)

جت هڪڙي مسجد جا ڪنڊر پڻ آهن ۽ ۾ مزارون پڻ، مسجد لاءِ سمجهيو وڃي ٿو ته اها اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن جي آهي. جڏهن ته مقبرن مان هڪ شڪر گنج شاهه ۽ خيال الدين شاهه جو آهي. شڪر گنج شاهه لال شهباز جو همعصر دوست هو. (سورلي ۲۲۷)

سمجهيو وڃي ٿو ته جڏهن ڏهين سدي عيسويءَ ۾ سنڌو پهتو، وهڪرو مٽايو ته هي شهر ۾ تباهه ٿيو هوندو. ڪجهه عرب جا گرافيدان هن کي ”ال رور“ ڪري، ته لکن ٿا: ”ال“ عربي راڪز آهي ۽ ”رور“ مان مراد آهي ”روڙ“، شايد اهو اڃا به ٻڌندائي لڏي وڃي روٽي ۾ ويٺو (ص ۱۹۰-۱۹۱)

اهرڪوٽ - عمرڪوٽ (Amar Kot-Umar-Kot)
 اهرڪوٽ ۽ عمرڪوٽ $25^{\circ}22'$ اتر ۽ $69^{\circ}47'$ ڏکڻ تي، ڏکڻ ۾ موجود آهي.

هت سومرن جي ڏينهن ۾ هڪ بادگار قلعو موجود آهي. جنهن جون ديوارون پنجويهه فوٽ ويڪريون ۽ چاليهه فوٽ ڊگهيون آهن. (سمٽ ۴۶)

روايت پوان ڪئي وڃي ٿي ته عمرڪوٽ سومرا خاندان جي پهرين حاڪم عمر سومري جوڙاڻو هئو. (اٺا مينهن ملير ۲۳۲)

جڏهن ته ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ جي صفحہ ۲۰۴ موجب ۹۹۶ع ۾ عمرڪوٽ ۽ ننگر پارڪر مارواڙ جي راجا جي قبضي ۾ هئا. ۽ عمر سومري جو ۱۱۴۱ع کان شروع ٿيو. (پنوه ۲۳۳)

عمر سومري جي نالي سان ٿي عمر مارويءَ وارو داستان منسوب آهي جيڪو محض هڪ ڏندڪٿا آهي. ۱۲۲۶ع ۾ هي شهر هڪ راجپوت سردار، پرمار سوي جي هٿ ۾ آيو، جنهن کانپوءِ راجپوتن هتان سڄي ٿر تي حڪمراني ڪئي.

(اٺا مينهن ملير ۷۵-۲۳۲)

راجپوتن ٿي جلالطن مغل بادشاهه همايونءَ کي هت پناهه ڏني. انهن ڏينهن ۾ ٿي مشهور مغل شهنشاهه اڪبر هت ڄائو. سندس چر واري جاءِ تي هڪ پٿر نصب ٿيل آهي. (سمٽ ۴۶)

ڪلهوڙي حاڪم ميان نورمحمد ڪلهوڙي جڏهن پنهنجي سلطنت وڌائي ته عمرڪوٽ پڻ سندس قبضي ۾ آيو. ۽ آخري ڪلهوڙي حاڪم اهو جوڌپور جي

حاکم کي وڪرو ڪڍو جتان ۱۸۱۳ع ۾ لالپرن هي شهر واپس ورتو. (انا سونهن سادر تي ۱۴۵)

باغبان (Baghban)

هي ڳوٺ ضلع دادو ۾ دادو شهر کان اٽڪل ۴۰ ميل اتر اولهه طرف واقع آهي ۽ ڀرسان ئي مخدوم بلادل رح جو مقبرو آهي.

۱۵۲۲ع ۾ باغبان جي رهاڪن شاه بيگ ارغون جو مقابلو ڪيو هئو. چيو وڃي ٿو ته مقابلي ڪرڻ جي ڪري مخدوم بلادل رح کي شاه بيگ گهاٽي ۾ پيڙهائيو. پر هن جو ڪو ثبوت ناهي. (پنوهه ۳۷۶)

بهمن آباد - برهمڻ آباد ۽ منصوره

(Bahmanabad - Brahmanabad Mansurah)

بهمن آباد يا برهمڻ آباد هي دڙا $25^{\circ}53'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}49'$ ڊگهائي ڦاڪ تي شهدادپور کان اٽڪل ۱۰ ميل اوڀر طرف سانگهڙ ضلعي ۾ موجود آهن. عام ماڻهو هنن دڙن کي دلور جا دڙا پڻ ڪوٺين ٿا.

هي دڙا چئن ميلن جي دائري ۾ پکڙيل آهن. سمورو ماڳ پکيل ٿل سرن جي ڍڳن مان سٿيل آهي. جن مان هڪي ڍڳ پندرهن فوٽ اوچا آهن. هت ٻهئي رجا ڪاٺ جا وڏا لڪر اڪثر نظر اچن ٿا. جنهن مان محسوس ٿئي ٿو ته هتي جي همارتن ۾ ڪاٺ جون

استعمال پڻ ٿيل هئو. (ص ۱۹۱۹-۲۴)

ميچر ايڇ. جي. رپورٽي پنهنجي ڪتاب

“Mihran of Sind and its Tributaries”

جي واليوم اي صفحي ۸۵ ۾ بهمن آباد بابت لکي ٿو
هي شهر هڪ ايراني بادشاهه اسفنديار جي پٽ بهمن
۴۷۰ ق. م يعني ايرانين جي سنڌ فتح ڪرڻ کان
اڳل هڪ اڌ صدي پوءِ ٻڌرايو. (ص ۳۴)

جڏهن ته ايڇ. ٽي. ليمرڪ جي ڪتاب ”سنڌ
هڪ عام جائزو“ ۾ ڄاڻايل آهي ته اوائل دور جي
هڪ مشهور رومن ڪتاب ”پيرپلس“ ۾ باريبرڪن نالي
هڪ بندر جو ذڪر آهي، جنهن جي سامهون هڪ
پيٽاري هئي، جتي جهاز اچي لنگر هڻندا هئا. جهازن
جو مال لاهي لنڊن پيڙن ۾ وڌو ويندو هئو، جيڪي
اهو مال مٿي وڃي گاديءَ تائين پهچائيندا هئا. گاديءَ
جو بالو ”مين لگر“ هئو. ملڪ جو راجا پارٿيائي قوم
جو هڪ شهزادو هوندو هئو ۽ سنڌ کي ان دور ۾
اسڪائٽيا سڏبو هئو ۽ اهو ”مين لگر“ شايد بهمن آباد
آهي. اهر. ايڇ. پنوهر جي ڪرونالاجوڪل ڊڪشنريءَ
موجب اهو دور ۷۰ يا ۶۱ ع وارا آهي.

(پنوهر ۱۰۱)

بهرحال اهو بهمن آباد، چوٿين صدي عيسويءَ ۾
برهمڻن جي راج ۾ برهمڻ آباد جي نالي سان مشهور ٿيو.
۶۲۲ ع ۾ برهمڻ آباد راه مهرس بن ماهسي راه جي

راجڌانيءَ ۾ هڪ صوبو هئو، جنهن ۾ ”نيرون ڪوٽ“
 قلعي کان وٺي ڊيبل، لوهائو يعني لاله ۽ سمه (ابراهيم
 وارو علائقو) ويندي سمونڊ تائين علائقو شامل هئو.
 (چچنامو - ۲۲)

برهمڻ آباد جو صوبو سنڌو نديءَ جي اوڀر واريءَ
 مرڪزي سنڌ، سڄي لوئر سنڌ ۽ شايد ڪڇ تي مشتمل
 هئو. (ليمبرڪ ۱۹۸۴-۲۳۱)

۷۰-۶۶۹ع ۾ راجا ڏاهر جو وڏو پٽڪ برهمڻ آباد
 جو حاڪم بڻيو. جو سوري لوئر سنڌ تي راج ڪندو
 هئو. ڏاهر جي وڏي پٽ ڏاهر سينه جي راج ۾ ڄميو،
 اولهه وارا ٽاڪرو علائقا، مڪران ۽ برهمڻ آباد
 شامل هئا. (پنهور ۱۳۰)

محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ محمد
 بن قاسم برهمڻ آباد کي تباهه ڪونه ڪيو، پر ان جي
 ڀر ۾ محفوظ شهر ٻڌو ۽ ان وقت انهن اتان جي
 هندڪي شهر جي رهاڪن کي نڙي هڪڙو، جنهن
 ڪري اهو ڦٽي ويو ۽ ڪجهه ورهيه پوءِ انهن برهمڻ آباد
 جي مٿان ”منصوره“ جو شهر جوڙيو. ڪزنس جي راه
 ۾ دلور، محفظه وارو ماڳ آهي. جڏهن ته ڏيپر گهانگهري
 وارو ماڳ، جنهن ۾ ٻڌ جو ٺُل آهي، سو ٿي سگهي
 ٿو ته ٻڌن جي سانوڏي نالي وستي هجي. محمد بن قاسم
 برهمڻ آباد ڇڏڻ تي پهرين منزل سانوڏيءَ وٽ ڪٽي ۽

ڪزنس جي راه ۾ مٿان اما سانودي، ٻڌنوار واري
مڙهي هجي جا راه ڇڄ، برهڻ آباد تي قبضو ڪرڻ کان
پوءِ ستت ئي ڏيڻ ويو هئو.

(ليميرڪ سنڌ عام جائزو ۲۸۳-۲۸۰)

منصوره ڪيئن ڦٽو؟ جيئن ته مسٽر بيلاس ۽ مسٽر
ڪزنس کي اتان ڪولاهن دوران ڏيڏين ۽ درن وٽ
انساني لاشا نظر آيا، ان ڪري ڪزنس اهو نظريو ڏنو
ته هي شهر حملہ آورن جي حملي سببان ڦٽو آهي ۽
هتان جي ماڻهن جو قتل عام ڪرايو ويو آهي. ۽ اهو
حملو سومرن پاران ٿيل آهي. (سمٿ ۱۹۱۹-۳۳)

جڏهن ته ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ، ۲۱۳
صفحي تي بيان ڪري ٿي ته ۱۵۲۵ع ۾ سنڌ ۾
”خفيف“ نالي هڪ حڪمران جو راڄ هئو، جيڪو
شايد سومرا خاندان جو ٻارو وجهندڙ هئو. ۽ اهو ممڪن
آهي ته ۱۰۰۵-۶ع ۾ شيخ عبدالفتح دائود بن ناصر جي
گرفتاري کان پوءِ سومرن، هاري خاندان کان راڄ
کسي پنهنجو راڄ قائم ڪيو هجي.

۱۰۲۵ع ۾ سلطان محمود غزنوي، سومناٿ جي
مٿي کي ڍاهڻ کانپوءِ سنڌ ڏانهن آيو ۽ ان وقت جو
حڪمران خفيف (Khaful) هئو، جنهن سني مذهب
منجهان اسماعيلي مذهب قبولو هو، جنهن جي ڪري
محمود غزنوي منصوره تي حملو ڪري، هتان جي
رهواسين کي لٽو ۽ خفيف درٻار ۾ ڀڄاڇ دوران
ٻڌي هئو.

محمود غزنوي نه رڳو ملتان ۽ سنڌ جي مسلمانن کي لٽو پر ٻين مسلمان پرڳڻن کي به ڦريو، جن جو ذڪر ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ جي ۲۱۶ صفحي تي درج آهي. (پنهر ۲۱۶-۲۱۳)

۱۸۵۴ع ۾ مسٽر بلاس برهمڻ آباد جي ڪوٽائي ڪرائي، سندس رپورٽ مان ڪجهه اقتباسات جي، جي. ڊبليو سمٿ جي گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ ڊسٽرڪٽ نوابشاه جي صفحي ۲۹ تان ورتل آهن. ”اسان ڪوٽائي ۾ لاه ڪڙو ڌڙو چونڊيو. مکيه ڇوڪ وٽان اسان ڪوٽائي شروع ڪئي. آهستي آهستي اسان هڪ پٽ وٽ پهتاسون، ان کانپوءِ ٻي ۽ وري ٻي ۽ ايتري قدر جو هڪ ڪمرا اسان کي نظر آيا. اسان اڃا به فوٽ ڪوٽائي ڪئي ته اتي اسان کي ڪمراڻي هڏا نظر آيا، جي انسان جا ڍانچا به هئا، ته ڇوٻائي مال ۽ گهوڙن جا به. انساني ڍانچا گهڻو ڪري ڏهين وٽ نظر آيا جن مالھو پڇڻ جي ڪوشش ڪندا هجن.

هڏن کانسواءِ هتان مختلف نمونن جا ٿانوَ به مليا. ڪي ته تمام سهڻا، جي اڄ به سنڌ ۾ موجود آهن. ڪاٺي ۽ چيني مٽي جا ٿانوَ پڻ آهن. ان کانسواءِ ڪڇ ۽ شيشي جا لڪر پڻ هتان لڌا ويا، جوڪي مختلف رنگن ۾ آهن. اهڙا پٿر به لڌا ويا جي ان پٿر ۾ ڪم ايندا آهن. ان کانسواءِ چرين، چاقن ۽ ٻين اوزارن کي تيز ڪرڻ وارا پٿر به لڌا.

مٿي، ۽ ٻيا نيم قيمتي پٿر، عاج، جنگ سرمر، ٿاسي
۽ چاندي ۽ جا سڪا، شيشي ۽ موتين جا گهڻا به مليا.
ان رڪن لاءِ وڏي گندي، جنهن کي سون پهرين
ڪوھ سمجهيو، اها به نظر آئي.

ٻه وڏا گول بال جي شارد ميزائيل جيان لڙاڻو
۾ استعمال ٿيندا هجن، اهي به لڏا هڪڙو ڪاٺ يا
عاج جو ننڍڙو تعويذ جيڪو شايد ٻانهن يا گچي ۾
ٻڌڻ لاءِ هئو، اهو به مليو جنهن تي ڪوفي عربي ۾
لکيل هئو ”الله با چهارو“ آهي.

پهرين سون سمجهيو پئي ته برهمڻ آباد کي حملہ آورن
تباهه ڪيو هوندو، پر اتي اسانکي عمارتون به نظر
آيون جهڙوڪ مندر ۽ مسجدون وغيره جن جون پٿرون
ڪافي مضبوط هيون. ماڻهن جي هڏن سان گڏ قيمتي
زبور، جنهن مان لکي ٿو ته شهر ڌرتي ڌڻ يا درياھي
وهڪري مٿان سڀان تباهه ٿيو.

ٽيون پيرو سون مسٽر رچرڊ سان گڏ ڪولائي
ڪرائي. گهر ٿورو مٿاهون هئو جنهن ۾ عاج جون
اڪريل مورتيون نظر آيون. وڏي سورت چار اڀڄ ڊگهي
هئي، جا پنهنجي هٿ ۾ ڪنول جو گل کڻو پيئي
هئي. جڏهن ته ڪجهه موهن جي ڍڙي وارن لڳڻون
به هيون. ان سان گڏوگڏ شطرنج جو هڪ مڪمل
هٿ نظر آيو.

شترنج لاه چڏو وڃي ٿو ته اها راجا ڏاهر جي
ايجاد هئي.

بهرحال بيلاس جوڳي مڪا لڏا جي عرب
حاڪمن جهڙوڪ منصور بن جمهور، عبدالرحمان وغيره
جا هئا، انهن ۽ ٻين نشانن جي آڌار تي جنرل هيگ
چڏو ته، بيلاس وارو شهر عربن جو منصوره آهي ۽
حقيقي برهمڻ آباد هن دڙن کان ڇهه ميل اتر اوڀر
طرف آهي.

۱۸۹۷ ۾ ڪرنل اٽان جي اونهي کوٽائي ڪرائي
۽ سندس راف ۾ بيلاس ۽ هيگ ٻئي درخت هئا.
ڇاڪاڻ ته اٽان هن شهرن جا آثار نڪتا، هڪ هندڪو
شهر ۽ مٿيون مسلمانڪو. ۽ تازي آرڪيالاجيڪل
ريپورٽ موجب منصوره، محمود غزنوي تباهه ڪيو.

بدين (Badin)

$24^{\circ}39'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}53'$ اوڀر ڊگھائي،
ڦاڪ تي واقع آهي.

موجوده بدين شهر جو بنياد ۱۷۵۰ع ۾ پيو. ان
جو نالو پهرين ساولپور هوڻو هئو. ۽ پراڻي بدين
کان ڏکڻ طرف اڌ ميل پري هڪ کنڊر آهي.

پراڻي بدين کي افغان جنرل مدد خان لٽيو جو
آخري ڪاهوڙي حاڪم ميان عبدالنبيءَ کي لالپرنه

خلاف مدد ڪرڻ لاءِ سنڌ آيو. هر جڏهن عبدالنبي سندس توقعات تي پورو نه ٿيو ته هن پاڻ ئي هت لٽ مار مچائي. فتحنامي جو لکڪ لکي ٿو ته ”هر انڊو وڏو لٽو ۽ مارو ويو، ماڻهن جي جسمن تان ڪپڙا ۽ پهرن مان جتيون لائون ويون، گهرن جا تڏا به کنيا ويا.“ (ص ۱۱۳)

۽ اهي شهر جي وري سنوان نه ٿي سگهيا. انهن ۾ بدين به هتو. ۽ پوءِ بدين جا ٻالھو وڃي ساولپور ۾ ويٺا ۽ اهو ساولپور بدين جي نالي سان ڪوٺجڻ لڳو. پراڻي بدين ۾ ٻن مسجدن جي پتين جا کنڊر به تڏا ويا آهن. جي ۱۲۳۴ع ۽ ۱۵۷۹ع سان تعلق رکن ٿيون.

سمن جي دور ۾ هن کي چاچڪان جو صوبو ڪوٺيو ويندو هتو ۽ هي نالو سترهين صديءَ تائين قائم رهيو.

سمن کان پوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جو هن پاسي ٻڌايو اوج رهيو.

همايون فتح باغ ۽ جوڻ ۾ اچي رهيو هتو، جنهن ڪري هتان جون ٻيون قومون ۽ ميمڻ هي علائقو ڇڏي هتان ڪڇ هليا ويا. ارغونن ۾ مرزا باقي بيگ ۽ مرزا صالح بيگ پاڻ ۾ نه ٺهندا هئا. مرزا باقي بيگ ڪڇي لشڪر وٺي بدين آيو مرزا صالح بيگ تي حملو ڪيو، نتيجي ۾ مرزا صالح بيگ هارايو ۽ انهيءَ لڙائيءَ جو بدين ۽ چاچڪان تي ٻرو اثر ٿيو. (سومار شيخ بدين جي ثقافتي تاريخ).

۱۵۲۴ ڄام فيروز ۽ حڪمران، شاه حسن
 ارغون سان جنگ جوڻ لاءِ ڪڇ مان ۵۰۰۰۰ پيادا
 ۽ گهوڙيسوار هٿ ڪيا جي جن جي چاڙ جاڙيجا
 قبيلي سان تعلق رکندڙ هئا ۽ هو چاچڪان ۽ لڙاڻي
 لاءِ پهتا نتيجي ۾ ڄام فيروز شڪست کاڌي ۽ ڪڇ
 ڏانهن پڇي وٺو. (پنوهه ۲۸۷)

بکر (Bakhar)

بکر جو ذڪر اسانکي چچنامي ۾ ”بغور“ جي
 نالي سان ملي ٿو. چچنامي ۾ واضح ڪيل آهي ته
 بغور جو قلعو، اردو جي پرگڻي هيٺ راجا ڏاهر جي
 قبضي ۾ هئو. ۽ ڀاڪٽر لبي بخش بلوچ جي راه
 موجب اهو قدیم بکر ئي سمجهڻ گهرجي.

(چچنامو ۴۷۰)

چچنامي جو مترجم علي ڪوفي ۱۲۱۶ع ۾ بکر
 آيو. ۽ ان وقت ايسر سنڌ (آڇ ۽ بکر) جو حاڪم
 ناصرالدين قباچا جو وزير عين الملڪ حسين هئو.
 علي ڪوفي بکر جو ذڪر چچنامي ۾ هن ريت
 ڪري ٿو.

”اڄ مبارڪ کان اردو ۽ بکر جي شهرن ڏانهن
 رخ رکيم. ڇاڪاڻ ته اتان جا امام، عربن جي نڀاڻدان
 ۽ بنياد مان هئا. جڏهن اتي پهتس ته وڏي امام زبردست
 عالم، دين ۽ مذهب جي ڪمال ۽ حاڪمن جي سردار،
 مولانا قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موهي بن

طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسي بن شعبان
بن عثمان ثقفي - جو فصاحت ۽ فضيلت جي ڪاڻ آهي
۽ نمڪڻي ۽ عقل جي جان بلاغت جي سڀني قصن
۽ بيمثال ڪائنس پڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته هن فتح
جي تاريخ سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين حجازي
هولي ۽ لکيل آهي جا هڪڙي کان ميراڻ ٿيندي
ورڻ ۽ ايندي ٿي رهي. (چچنامو ۱۴-۱۳)

علي ڪوفي ان تاريخ جو فارسي ۽ ترجمو ڪري
نالو ڏنو چچنامو. (پنوهه ۲۴۴)

بکر، سکر ۽ روهڙي جي وچ ۾ سنڌو درياءَ کي
ٻار ڪندڙ چن جي پٿرن جي لڪرڻ تي واقع آهي.
سمجهيو وڃي ٿو ته ائين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري
يا ڏهن صدي عيسوي (ايم - ايج پنوهه جي راه موجب
ته سنڌو ڏهن صدي عيسويءَ ۾ پنهنجو وهڪرو مٽايو)
جڏهن سنڌو پنهنجو وهڪرو مٽايو هوندو ته هي علائقو
سندس ڪاڇ ۾ نه آيو هوندو ۽ هڪڙو ننڍڙو ٻيٽ بنجي
پيو هوندو.

بکر لاءِ سمجهيو وڃي ٿو ته سيد محمد مڪي،
يمن کان سنڌ آيو ۽ بکر جو بنياد وڌو ۽ سندس لاڏاڻو
۶۴۴ هجري ۴۷-۱۲۴۶ع ۾ ٿيو. ۽ بکر جا سيد ان
جو نسل آهن. (پنوهه ۳۸۰)

بکر جو قلعو، بيضوي شڪل ۾ آهي اٺ سو وال
ڊگهو، ٽي سو وال ويڪرو ۽ پنجويهه فوٽ اوچو آهي.

بکر جو قديم قلعو عرب سپهه سالار شميخ اڊو تراب
 ۱۶۱ هجري ۷۸۷ع ۾ فتح ڪيو. سندس مقبرو ٿئي
 ضلعي ۾ ميرپور ساڪرو تعلقي ۾ گجروءَ جي ويجهو آهي.
 بهرحال بکر جو نالو سمجهيو وڃي ٿو ته تورھين
 صديءَ جي اوائل ۾ اڀريو. اڪبر جي دور حڪومت
 ۾ هي پرڳڻي جي گاديءَ جو هنڌ ٿيو. اثبت جي راہ
 ۾ ”هي قلعو پنهنجي ناقابل تسخير خاصيت سبب
 برصغير ۾ ڪافي مشهور هو. دہلي جي غوري، غزنوي
 يا تغلق گهراڻن مان هن تي ڪامياب ڪاءُ بابت ڪو
 رڪارڊ نه مليو آهي. ۽ شاھ بيگ ارغون (۱۵۲۰ع)
 ۾ هڪ سازش تحت هن تي قبضو ڪرڻ ۾ ڪامياب
 ٿي ويو. ۱۵۶۰ع ۾ سلطان محمود خان هن کي همايون
 خلاف استعمال ڪيو.“ (مورلي ۲۳۹)

”شاھ بيگ ارغون ۱۵۲۲ع تي بکر پهتو ۽ حڪم
 ڏنائين ته لالي مهر ۽ سندس ماڻهن کي ڦاهي تي چاڙهيو
 وڃي. ۽ ڌاريجن اڳواڻن جن هن جي گورنر سان
 مقابلو ڪيو، انهن کي هڪ رات ۾ ماري سندن لاشا
 قلعي جي برجن تان اڇليا ويا ۽ ان وقت کان هن جو
 نالو ”خوني برج“ پيو.“

اتان جي سندن کي روھڙيءَ ۾ لڏرايو ويو. اڄوڙ
 جي قلعي کي ڊهرائي انهيءَ سامان سان بکر واري
 قلعي جي نئون سر اڏاوت ڪئي وئي.“

(پنوءِ ۲۸۱)

”۴ بکر سندس گاديءَ جو هنڌ بڻيو ۴ پوءِ ۱۸۰۹ ۴ ۱۸۲۴ ۴ ڌاري هي ڦاٽو ٽالپرن جي هٿ هيٺ آيو. ۱۸۳۹ ۴ مير دستم خان ٽالپر هڪ سازش هيٺ انگريزن کي افغانستان سان جنگ جوڙڻ لاءِ پنهنجا علائقا استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني. ۴ ۱۸۴۲ ۴ هي شهر انگريزن جي هٿ ۾ آيو.“ (مورلي ۳۴۰)

ٻڌڙي وارو ڀڙو (Batri-warro Bhira)

هيءُ ٻڌ شهادتپور کان چئن ميلن جي مفاصلي تي سرهاڙي اسٽيشن روڊ تي ضلع سانگهڙ ۾ آهي. هي ماڳ پنجن کان ستين صدي عيسوي اندر ساماني دور سان تعلق رکندڙ محسوس ٿئي ٿو. ٽي چار دڙا هٿ آس پاس موجود آهن. هتان بنا چٽساليءَ جي ٿاڻو لڌا ويا آهن. (مجمدار ۳۵)

ڀارڀروڪن - ڀامڀورو - ڊيبل

Barbaricun-Bhambhore-Debal

ماڳ، گهاري ٺار جي اتر طرف، ڪراچيءَ کان چاليهه ميل، اوڀر طرف، ڪراچي - حيدرآباد راهه وي تي ضلع ٺٽي ۾ موجود آهي. مڇهڙو وڃي ٿو ته سنڌ جو هي قديم بندر، ڪندر اعظم جي ساٿي ٺارڪس ۳۲۵ ق - م (Barce) جي نالي سان ٻڌايو هئو.

پنهور جا کنڊر، ٺڪر واري مٿاهين دڙي جي ڏاکڻين
چوڙي کان وٺي اتر طرف واري قديم رستي تي هڪڙيل
آهن. قديم قبرستان هن رستي جي ڏکڻ طرف
لڳو لڳ آهي.

پنهور ساڳيو محمد بن قاسم وارو ديهل آهي؟ هن
تي ڪافي مورخن جي پاڻ ۾ ڏي وٺ هلي.
۱۹۵۸ع ۾ محڪم آثار قديمه پاران هن ماگ جي
اولهي کولائي ٿي، جنهن موجب هتان ٽن دورن جا
آثار ظاهر ٿيا. سڀ کان مٿيون طبق اسلامي دور سان
تعلق رکندڙ آهي. جڏهن هن کان هيٺيون هندو ۽ ٻڌ ڌرم
دور سان وابسته آهي ۽ ٽيون دور سٿين پارٿين وارو
دور آهي.

سٿين پارٿين وارو دور

هن دور جا اهڃاڻ سڀ کان هيٺاهين ته، منجهان
لڌا ويا آهن ۽ پنجويهه ٽيهه، فوت، هيٺ کولائي ۽ کان
پوءِ ظاهر ٿيا آهن. هتان ٻيندڙ ٿالون ۽ بولائي دور
سان مشابهت رکندڙ ٿيانو قابل ذڪر آهن، جن تي
سٿي پالش ٿيل آهي. ان کان سواءِ سٿين ۽ پارٿين دور
جا ٿانو به هتان لڌا ويا آهن. (خان ۱۹۶۸-۱۸۲)
سنڌ ۾ سٿين لوڪن جي حڪومت ۷۰ ق-۶ م کان
۶۶ع پارٿي لوڪن جي حڪومت ۶۶ع کان ۷۸ع تائين
هئي. (پنهور ۹۶)

مٿيا لوڪن جو تعلق يورپ جي هڪ خانہ بدوش قبيلي سان آهي، جيڪي ڪاري سمونڊ جي اتر وارين چاڙهين تي آباد هئا. يونانين سان سندن واپاري ناتا هئا، ۽ پارٿي راجڌاني، ڏکڻ اولهه ايشيا، جنهن ۾ خراسان ۽ اتر اوڀر ايران به شامل هئا اچي وڃي ٿي. (ڪولينس جيم انسائيڪلو پيڊيا ۷۹-۳۴۰-۱۹۹)

۷۱-۷۰ ع ۾ ڀنڀور، باريبورڪان جي ڊاٻي سان وڏو بندر هئو. ان وقت سنڌ تي هڪ پارٿيائي راجا جي حڪومت هوندي هئي. هن وڻجارڪي بندر تان روانگي ۽ آمدني واپار ٿيندو هئو. ويندڙ وڪرن ۾ قهستي پتر، ريشم جو ڌاڳو، چين جي پشم، گرم مصالح، ڪوئلو، سولي، ڪپڙو ۽ نير هوندا هئا، جي مکاني پيدائش هوندا هئا. (ليمبرڪ ۸۲-۲۳۴)

هندو ڀڳت دور

اسلامي دور کان هٿ هندو ڀڳت جا آثار نظر اچن ٿا. ٻين عمارتن سان گڏوگڏ قابل ذڪر ”سوامندر“ پڻ آهي. ماڳ جي اولهين پاسي مندر جي ديوار آهي جنهن تي پلاسٽر تي ڪاڙهي رنگ سان پينٽ ٿيل آهي. مندر جي ديوار ڪچسري آهي.

”هتان ليندڙ ٿانون ۾ ڪي سادا آهن، ڪن تي چٽ آهن نه ڪي وري ٿين سان سينگاريل آهن. ۽ ڪن شين تي پورٽو ناگري لکت ۾ ڪجهه شيون لکيل آهن.“ (خان ۱۹۶۸-۱۸۲)

ان دوز ۾ سنڌي پروٽوٽوناگري لکت ۾ لکي وڌندي هئي. (پنوه ۱۳۷)

۱۱ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهه ڪئي. منجنيق (هڪ لڙائيءَ جي مشين) ذريعي ٻڌمت وارن جي مڙهي ڊائي وئي. شهر جو چوٿون حصو مسلمانن جي ملڪيت ۾ شامل ٿيو. ٽن ڏينهن قائن قزلت جي اجازت هئي. چار هزار مسلمان ات آباد ٿيا. مسجد جوڙائي وئي. حامد بن ابن والنجدي دهل جو گورنر مقرر ٿيو. (پنوه ۱۳۶)

مسلمانن جو دور

ماڳ جي کوٽائيءَ منجهان اسلامي دور جو هڪ کوٽائون شهر هڪ آيو آهي. ڪوٽ واري پٽ جي ٻيڳهه ۲۰۰۰ فوٽ ۴ ويڪر ۱۰۰۰ فوٽ آهي. شهر ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. هڪ اميرن جو شهر، ٻيو غريبن جو. شهر چوڌاري ڪوٽ امير دور جي خلائق طرفان ڪٽڙ ڪيو ويو. عباسي دور حڪومت (نوين ڏهين صدي عيسوي) ۾ هن جي مرمت ٿي. ان کانپوءِ ڏهين ٻارهن صديءَ ۾ جڏهن سلطان جي حڪومت هئي. هن ڪوٽ کي ٽي دروازا آهن.

ڪوٽ جي اتر اوڀر طرف هڪ قديم ڍنڍ آهي، جنهن جا ڪنارا مضبوطي سان ٺهيل آهن جوئن هوڏ ۽ ٻائيءَ جي واڌ هي صورت ۾ نقصان نه ٿئي.

دڙي جي اوڀر طرف ڪوهن جون قطارون آهن. ڪوٽ جي اتر طرف صنعتي علائقو آهي. ۽ ڪوٽ جي ڏچ تي هڪ جامع مسجد آهي، جا ۱۱۲۷ع سان تعلق رکي ٿي. ۽ برصغير جي سڀ اوڻلي مسجد آهي. سندس مڪتب ۽ انتظامي بلڊنگ آهي.

۸۹۳-۹۴ع ۾ دهل ڌرتي ڏهن سببان تباه ٿي ويو. ۽ اهو دور سنڌ ۾ عياري خاندان جو آهي.

(پنوهه ۱۸۹)

تحفة الڪرام موجب پنهور ۽ ڪي ٻيا شهر هارون الرشيد جي خلافت وقت شيخ علي تراب جي ڏينهن ۾ ڌرتي ڏهن ڪري تباه ٿي ويا هئا. بهرحال دهل تيرهين صدي هيسويءَ جو ڪنهن حد تائين هڪ مکيه شهر هئو. سلطان جلال الدين خوارزم شاه دهل کي ڦري سڄو ڪري ڇڏيو ۽ هڪ مندر ٻهراڻي اتي مسجد ٺهرائي ۽ پوءِ چنگيز خان جي پوڙهي کان ۱۲۲۳-۲۴ع ۾ هت اچي لڪو ۽ وڌيڪ امڪان هن ڳالهه جو آهي ته دهل جلال الدين خوارزم شاه جي ڦرلٽ کانپوءِ وري ڪڏهن به سٺين لڳين ٿي نه سگهيو هوندو. (لمبرڪ ۸۲-۳۱۸)

ڦرلٽ کانپوءِ خوارزم شاه شهر کي ٻيهر لڳائي ڇڏي. (پنوهه ۲۴۷)

ان وقت هيٺين سنڌ جي سومرن جي حڪومت

هئي. ۽ چنيسر سومرو دٻيل جو حڪمران هئو.
(پنوهه ۲۴۸)

ڀوڏيسر (Bhodesar)

هي ماڳ لشڪر ٻارڪر کان چار ميل اتر، اتر اوڀر
طرف ڏي آهي. جت جهن ڌرم جا ٽي مندر آهن، جن
لاءِ سمجهيو وڃي ٿو ته ۱۳۷۵ع، ۱۴۴۹ع ۾ ٺهيا
هوندا. هت هڪ چار سو فوٽ ڊگهو ۽ ۲ سو فوٽ
وڌڪو نلاءُ آهي جنهن ۾ برساتي پاڻي ڪافي وقت
گڏ رهي ٿو.

روايت آهي ته ست سو سال اڳ جهڻو ڀرمار
جي پٽ ڀوڏي ڀرمار اهو نلاءُ ٺهرايو پر ات پاڻي نه
پئي آيو ۽ پوءِ برهمڻن جي چوڻ تي هن ديوتائن کي
راضي ڪرڻ لاءِ پنهنجو پٽ قربان ڪيو. جنهن کان
پوءِ نلاءُ ۾ پاڻي رهڻ لڳو. (سنه ۱۹۱۹-۲۳)

هتي ٽي ڀرسان سنگ مرمر جي هڪ مسجد به ٺهيل
آهي جا گجرات جي حاڪم سلطان محمود بيگڙي
۱۴۳۶ع ۾ ٺهرائي.

ڀمڀور جو ڌڙو (Bhambhor jo Daro)

هي ڌڙو رتوديرو تعلقي ۾ نئون ديهرو ريلوي
اسٽيشن کان پنج ميل پري آهي ۽ مسٽر ڊڪشٽ
۱۹۲۵-۲۶ع ۾ هن ڌڙي جي هڪاس ڪئي، ماڳ ٻڌ

دور سان تعلق رکندڙ آهي.

ماڳ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهي.

چانھر جو دڙو (Chanhar jo Daro)

هي دڙو نصرآباد کان وڳن طرف ويندي اتر طرف آهي. ٻڌ دور سان تعلق رکندڙ آهي ۽ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهي.

ڏاهراھ جو دڙو (Dhamrah jo Daro)

هي دڙو به استوپا ۽ ٻڌ مذهب جي خاتمان تي مشتمل آهي. رتو دھرو تعلق ۾ آهي. هن جي ڏکڻ اولھ طرف ميهڙ ويندي هڪ دڙو نوشي جو دڙو به آهي. اهو به ٻڌ دور سان تعلق رکي ٿو. ۽ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهي. (مجمدار ۱۰۸۱-۴۸)

ٻڌيزم (Bhuddhia)

اهي قديم سنڌ جو اتر الهنديون پرڳڻو هئو جو سهويٽان يا سهوهڻ پرڳڻي جي ليکولنگ اتر ۾ هئو ۽ اندازي موجوده لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهي ۽ جهڪب آباد ضلعي جي الهندي پاڻي تي مشتمل هو.

راه گهراڻي جي زوال وقت ڪاڪا راج هن پرڳڻي جي گاديءَ جو هنڌ هئو. تحفته الڪرام ۾ ڪاڪا راج جو ذڪر اچي ٿو. غالباً ضلع لاڙڪاڻي ۾ تعلق

”ڪڪڙ“ جو نالو انهيءَ قديم ڪاڪا راڄ جي
بگڙيل صورت جي بادشاهه آهي.

(نبي بخش بلوچ ڇپنامو ۴۰۰-۴۰۲)

دادو ۽ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڪيترا ٻيا دور جا
ماڳ آهن.

دور ۱۱ع محمد بن قاسم جي ڪاهه وارو آهي.

گوريءَ جو مندر (Gori jo Mandar)

ٿرپارڪر ضلعي جي ويراواھ جي اتر اولھ طرف
چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي جين ڌرم جو هي شاندار
مندر موجود آهي. سندس ٻيڳھ ۱۲۵ فوٽ ويڪر
۲۵ فوٽ آهي. چيو وڃي ٿو ته ۱۳۷۶ع ۾ هي مندر
ڦاٽڻ ڪيو ويو هئو. (سٽ ۱۹۱۹-۲۴)

ان دور ۾ سنڌ تي سمن جي حڪومت هئي ۽ سنڌ
دهليءَ کي ڏن ڏيندي هئي. (پنوهه ۲۳۲)

حيدرآباد (Hyderabad)

حيدرآباد $25^{\circ}23'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}25'$

ڊگھائي ڦاڪ تي واقع آهي. (سٽ ۱۹۱۹-۴۰)

چيو وڃي ٿو ته حيدرآباد اهو ساڳيو شهر هو

آهي، جيڪو محمد بن قاسم، ڊبل ڪاٺيوءَ فتح ڪيو.

محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سنڌ

تي ۱۰ع ۾ حجاج، ڊبل کي ڪاهه لاءِ موڪليو هئو.

جنهن کي راجا ڏاهر جي پٽ جيسين شڪست ڏني هئي ۽ پوءِ حجاج پيهر محمد بن قاسم کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو. ان وقت لهرون ڪوٽ تي هڪ ٻڌ حڪمران هئو. ڊيبل جي فتح کانپوءِ هن لهرون ڪوٽ جا دروازا عربن لاءِ کولي ڇڏيا ۽ پاڻ پيش پيو. محمد بن قاسم ٻڌ سندر جي جاءِ تي مسجد جوڙائي ۽ پاڻ سيوستان روانو ٿي ويو. (فليچ بيگ سرزا ۲۴۷)

ڊاڪٽر ٻاوج واري چچناسي جي مندر ۴۰۱ موجب محب الله ٻڪري جي حيدرآباد جي باري ۾ هيءَ راه آهي، ته شهر جو بنياد نبوت ۽ هجرت واري پنجنين سال ۾ پيو هئو ۽ مغلن جي فتح کانپوءِ هي شهر حيدرآباد ڪوٺجڻ لڳو. ڇاڪاڻ ته حيدرقلي ارغون هن کي نئين سر تعمير ڪرايو.

بهرحال سترهين صدي عيسويءَ ۾ مڪيه ڊپلٽا جو منڊ ڪهڻو ڪري حيدرآباد کان ويهارو ميل ڏکڻ اوڀر طرف هئو. حيدرآباد ان وقت تائين لهرون ڪوٽ سڏبو هئو ۽ وڏي اهميت وارو شهر هو.

۽ پوءِ جڏهن غلام شاهه ڪلهوڙي سنڌ تي حڪومت قائم ڪئي ته ۱۷۶۹ع ۾ هن خدا آباد مان ٺهراڻي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ لهرون ڪوٽ ۾ رکيو جت ۵۰ سال اڳ ۱۷۶۸ع ۾ هن هڪ ڪوٽ پڻ اڏايو هئو. (لمبرڪ ۸۲-۲۳۴)

۱۷۸۳ع ۾ آخري ڪلهوڙي حاڪم ميان عبدالنبيءَ

کانپوه سنڌ تي ٽالپرن جو راڄ شروع ٿيو. ۽ سنڌ ٽن حصن ۾ ورهائي ويئي. حيدرآباد. ۽ شهدادپور جي حڪمراني، چئن ٻارن فتح علي، غلام علي، ڪرم علي ۽ مراد علي ٽالپرن. (چارئي ڀائر هئا ۽ چار ٻارن جي نالي سان سڏبا هئا) جي هٿ ۾ آئي. خيرپور ميرس مھراڻي ٽالپرن، مهر مھراب خان جي حڪومت ۾ ٻئي. جڏهن ته ميرپور خاص تي ماڻڪاڻي گروهه جي ٺارو خان جو راڄ ٿيو.

۱۸۴۳ع ۾ سر چارلس نيپئر حيدرآباد تي ڪاهه ڪئي ۽ مھاڻي جي جنگ ۾ ميرن کي شڪست ڏئي حيدرآباد وارو قلعو بهت ڪيو. ۽ اهو قلعو اصلا خان جي طور تي ڪم آندو. (مورلي ۱۷۰)

۱۹۰۶ع ۾ باهه لکن سببان هڪ وڏو ڌاڪو ٿيو، جنهن ۾ اٺ ماڻهو مري ويا. ۽ ٻيا ڪافي زخمي ٿيا. اندريون جاڳيون جڳهون ڏهري پيون ۽ ٻيو اهو قلعو شهري انتظامه جي حوالي ڪيو ويو.

حيدرآباد ۾ ٽي غلام شاهه ڪلهوڙي هڪ مٽي جو ڪوٽ پڻ اڏرايو هئو جيڪو وڏي ڪوٽ جي حفاظت لاءِ هئو. اهو ڪوٽ شهر جي الهندي پاسي آهي هن ٽي ڪوٽ ۾ شيخ محمد مڪائيءَ جو به قبو آهي. اهو شيخ عربن ۽ ڪانپوه اتي حڪم ڪري رکيو ويو هئو.

شهر جي ڏکڻ پاسي به گنجي لڪر تي ڪوٽون ٿي

بزرگن ۽ اوليائن جا مقبرا آهن۔
جڏهن ته اتر طرف ميرن جا مقبرا آهن۔ جن ۾ اتر
وارا ڪلهوڙن جا مقبرا آهن ۽ ڏکڻ وارا ميرن جا.
غلام شاھ ڪلهوڙي جو مقبرو پڻ اتي آهي جو ڪافي
سڌريل حالت ۾ موجود آهي. ميرن ۾ قديم مقبرو مير
ڪرم علي خان جو آهي جو سندس حياتي ۾ ۱۸۱۲ع
جوڙايو ويو هئو۔ (سمت ۱۹۱۹-۴۹)

جهرڪ (Jhirak)

جهرڪ $25^{\circ}3'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}18'$ اوڀر
ڊگھائي ڦاڪ تي ضلعي ٺٽي ۾ آهي۔ چوٽي جي پٿر
جي ٽڪرين تي سنڌو جي ساڄي ڪپ تي آهي۔ سر
چارلس نيسپر هت ملٽري ڊپارٽمينٽ قائم ڪئي هئي ان
کانسواءِ ضلعي جو سربراھ پڻ هت رهندو هئو۔
(سمت ۳۴)

جهرڪ ۾ ٺٽي دهر، شينھائي ۽ ۾ هڪ سڌي ٽڪر
تي ٻڌن جي شهر جا آثار موجود آهن۔ هيءُ ماڳ
جهرڪن کان ٺٽي جبل اوڀر طرف آهي. ۽ مڪاني ماڻهو
هن کي ڪافر ڪوٽ يا راجا ماڃي راءِ جو ڪوٽ
سڏين ٿا۔

جهم پير (Jhimpir)

جهم پير ضلع ٺٽي ۾ ريلوي اسٽيشن جهمپير ويجهو
هڪ ڳوٺ آهي. هت هڪ شو جو مندر آهي. ۽ اڍائي

ميل اوڀر طرف امير پير جو مقبرو آهي. جيڪو هڪڙي لڪريءَ تي آهي جتان سونهري ڍنڍ پڻ نظر اچي ٿي. پير جي اصلي قبر هڪ غار ۾ آهي. اتي ئي هڪ لڪر تي آغا خان جو مڪان آهي جو ايران مان آيو هئو. جنهن کي سر چارلس ليپئر، سنڌ تي فتح کان اڳ، هڪ فوجي دستي تي ڪمانڊ لاءِ مقرر ڪيو ۽ اهو جهرڪن ۾ رهندو هئو. هر وچن هن تي حماو ڪيو. جنهن ڪري هو هتان هليو ويو. بهرحال خواجه طبقي جا گهڻا ماڻهو هن پاسي سان ثعاليٰ رکن ٿا.

(بيٺ ۵۶)

جهوڪ (Jhok)

ميرپور بٺوري کان سٺ ميل پري، ميرپور بٺورو باڙيءَ جي وچ تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. هتي صوفي شاه عنايت جو مقبرو آهي. پاڻ جهوڪ کان هڪ ميل پري ميرپور ۾ ۱۶۶۰ ع ۾ جنم ورتائون. تعليم ۽ تربيت ميرپور ۾ خواجه عبدالملڪ ۽ شاه جهان ۾ شاه غلام محمد کان حاصل ڪيائون.

تعليم وٺي واپس ٺٽي ۾ آيا، جتي سندس ڪافي مريد ٿيا. جنهنجي ڪري عالمن اعتراض ورتو. ۽ هو پاڻ جهوڪ ۾ آيا، اتي پنهنجي خيانتقام اڏيائون. شاه عنايت صوفي پنهنجي اباڻي زمين کي گڏيل ملڪيت قرار ڏني ۽ مساوي بنيادن تي سندس مريد ڳوٺاڻا ۽

پاڙيسري رسمن آباد ڪندا هئا ۽ برافري ۽ سان مساوي
 حصو ڪندا هئا. انهيءَ گڏيل اقتصادي انتظام جي
 ڪري ئي زميندار، ڪاهوڙا، شاهه عبدالڪريم تڃا ٻوٽا
 سيد، سندس مخالف ٻنهي ۽ مٿان ڪفر جون فتوائون
 صادر ڪيون ۽ دهليءَ جي مغل حاڪم فرخ سيروت
 دانهن ٿيا، ته شاهه عنايت سنڌ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ
 ڪمر ڪشي رهيو آهي. دهليءَ جي بادشاهه ميان
 باز محمد ڪاهوڙي، سموي ۽ ٻاڙ جي خواجن کي،
 سندس خلاف، ٺٽي جي ناظم نواب اعظم جا هٿ مضبوط
 ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ هنن سموي گڏجي شاهه ۽ ان
 جي فقيرن تي ڪاهه ڪئي. جنهن جو خواب فقيرن
 سڏو ڏنو. پر پوءِ قرآن شريف وچ ۾ آئي شاهه لاءِ
 ڪوششون ورتيون ويون ۽ بهاني سان سموي شاهه عنايت
 ۽ هن بزرگن کي ٺٽي آندو ويو ۽ ۱۷۶۷ع ۾ شهيد
 ڪيو ويو.

(سنڌ ۽ ميرزا قليچ بيگ ۳۴۰ -

پير حسام الدين راشدي ۲۵۴)

ڪاهوءَ جو دڙو (Kahu jo Daro)

سرهڀور خاض جي اتر طرف اڌ ميل کن پري ٻڌ
 مذهب وارن جي مندر جو دڙو آهي. رهاوي اسٽيشن
 جي قائم ٿيڻ کان اڳ نائين ماڳ کي ڪا اهميت
 ڪانه هئي، پر پوءِ ڪولائي دوران سر جيمن ڪئمپول

کي چئساليءَ واريون سرون ۽ مورتون نظر آيون. ۽ ان کانپوءِ ۱۹۰۹ع ۾ محڪمي آثار قديم جي سپرنٽنڊنٽ مسٽر ايڇ. ڪزنس ماڳ جي کولائي ڪرائي ۽ دورو احوال پنهنجي ڪتاب ايتي ڪنٽيز آف سنڌ ۾ لکيو. سندس راه موجب هيءُ مندر ۴۰۰ع ۾ پهر تعمير ٿيل آهي. لمبرڪ جي ڪتاب ”سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ“ ۾ لکيل آهي ته مشهور چيني سياح يوئان چانگ جڏهن ستين صدي عيسوي (اٽڪل ۶۴۴-۶۳۰ع پنوهر ۱۱۹) ۾ سنڌ ۾ آيو ته هن هتي سون ٻڌ ڌرم جون مڙهيون ڏٺيون، جن ۾ اٽڪل ڏهه هزار هوجاري رهندا هئا. يوئان چانگ جي راه ۾ ”استوپا، راجا اشوڪ پنهنجي حڪومت (۲۷۳-۲۷۲ ق. م پنوهر ۸۷) ۾ انهن هنڌن تي تعمير ڪرايا، جتي جتي مهاڻا ٻڌ جا پاڪ نشان مليا هئا، ۽ اشوڪ جي هدايتن هيٺ ارهت اٺار گپت، سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي ڦهلاءَ واسطي ڪم ڪيو هئو.“ لوحزن پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو، ”هي مندر فن تعمير جو نادر نمونو آهي، هن مان ڪيتريون چئساليءَ واريون تختيون، ٻڌ جون مورتون نقش، ٺٻا وغيره هٿ آيا آهن. هڪ هڪ نقش اهڙو به آهي، جنهن تي ’ڪرتي مک‘ جي مورت آهي. يعني اهڙو شهنشهن جنهن جو ذڪر ڏند ڪٿائن ۾ عام آهي. ٻڌ ڀڳوان جي ڪن مورتين ۾ پيشانيءَ جي چوگرد نوراني دائرو پڻ آهي. ان کانسواءِ ڪنول جي پٿرن

جي لڙهي جا به نقش موجود آهن..
مهرپور خاص جي ٻڌ مندر ۾ اولهه وارو حصو
غير معمولي نوعيت جو آهي. هن هٿي سندس بنهاد ۾
هڪ ڏهرو تعمير ٿيل آهي. جنهن تي ٽي محراب جڙيل
هئا. انهن محرابن مان هڪ تي هڪ لوجوان جي مورتي
ٺهيل هئي جا هن وقت بمبئي جي پرسن آف وٽس
ميوزم ۾ رکيل آهي.

هن مندر مان هڪ سون ۽ چانديءَ جي باريڪ
دهلي پڻ لڌي وئي آهي. ليمبرڪ جي خيال ۾ ٽي
مگهي ٿو هن دهليءَ ۾ پرمسان لڌل شيشي ۾ ارهت اپارگپٽ
جي رک هجي. جا ٻيهر هن مندر ۾ رکي وئي هجي.
ڪاهوءَ جي دڙي مان مسلمانن جي دور جا به
سڪا لڌا ويا آهن.

(ص ۳۷-۳۸ — لوھزن ۸۰-۶۶ —)

(ليمبرڪ ۲۲۰-۲۱۹)

ڪلان ڪوٽ (Kalan Kot)

هيءَ ڪوٽ مڪليءَ جي ٽڪريءَ کان ڏيڍ ڪوھ
پنڌ تي ڏکڻ طرف آهي. مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب
”قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“ ۾ ڪلان ڪوٽ
بابت ذڪر آهي ته هن قلعي جو قديم نالو ڪلاراج
هئو ۽ پوءِ اهو ڦري ڪلان ڪوٽ ٿيو. ها وري اهو
لفظ ڪليمان ڪوٽ آهي يعني آرام جو قلعو.

ڪلڻ ڪوٽ جي معنيٰ وڏو ڪوٽ به ٿي سگهي ٿي. ماڻهن جي راه موجب سيوهڻ جي نڪافر قلعي ڏيان هي به سڪندر بادشاهه (الڪل ۳۲۵ ق-م) جي ڪنهن سپهه سالار جو ٺاهيل ٿو ڏسجي. بهرحال ڪوٽاڻي ڪالهه ڪمل آهي، جو صحیح ڄاڻ پوي. بهرحال ڏينهن جي ڪرونا لاجيڪل ڊيڪشنري جي صفحي ۸۸ تي هن قلعي بابت لکي ٿو ته ”تي سگهي ٿو اهو نالو ڪالي ديو جنهن جو مقبرو مڪلي جي هڪ غار ۾ آهي اڃان ورتو ويو هجي.“

اتي ئي ڄام تغلق (ڄام جوڻو II) هڪڙو ڪوٽ اڏايو (۱۴۲۸ع) ۾، پر ان کي پورو ڪرائي نه سگهيو. هن جو نالو تغلق آباد ٿيو ۽ سندس پوٽيون اهو پورو ڪرايو ۽ ٿئي جا سورا ۽ سما ڄڻا وقت رهندا هئا. (سرزا قليچ بيگ ۴۹-۴۴۲) (پنوهه ۳۸۸-۳۴۶)

۱۵۵ (Kambar)

هي شهر ضلعي لاڙڪاڻي ۾ لاڙڪاڻي شهر جي اتر کان اولهه طرف چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي $27^{\circ}35'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}2'$ اوڀر-ڊگهائي ڦاڪ تي موجود آهي.

۱۸۴۴ع ۾ اردوچن هن شهر کي ٺٽي بنامه لڳرائي ڇڏي.

قبر کان ۴ ميل اتر اوڀر طرف گهارو ڪئنال

جي. ڪناري تي فتح پور ويجهو شامل محمد ڪلهوڙي جو مقبرو آهي جنهن گهارو ڪئنال ڪوٺايو هئو. هي آدم شاه ڪلهوڙي جو پوٽو هئو ۽ لاڙڪاڻي ۾ آباد ٿيو هئو. سندس پڙ پائيتي نور محمد ڪلهوڙي سندس مرڻ کان ۱۵۸ سال پوءِ ۱۷۷۴ع ۾ سندس مٿان مقبرو جوڙايو. (ح. ۴ لاڙڪاڻا ڊسٽرڪٽ)

ڪراچي (Karachi)

ڪراچي $24^{\circ}51'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}4'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي موجود آهي. ڪراچي کي شروع ۾ ڪولاچي يا ڪلاچي جو ڪن ڪوٺيو ويندو هئو. هتي ڪن مهاڻن جا گهر هوندا هئا، يا ڪي هندو واپاري رهندا هئا ۽ اهي ماڻهو جوکين جي ۽ ٻين جي نظر هيٺ رهندا هئا.

سنه ۱۷۹۲ع ۾ قلات جي خان جو ناني زرڪ خان، ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي ميرن خلاف مدد ڏيندي وڙهندي مارجي ويو، انهيءَ عيوض ۾ ميان عبدالنبي ڪراچي ۽ ڪورن وارو ڀاڱو قلات جي خان کي ڏئي ڇڏيو. پر سنه ۱۷۹۵ع ۾ مير فتح خان اهو هٿ ڪيو ۽ اتي هڪڙو حاڪم مقرر ڪيو. اتان جي هندو واپارين جي اپت مان آمدني ايندي هئي ۽ ۱۸۹۷ع ۾ ميرن انهن جي بچاءَ لاءِ سنه ۱۸۲۹ع ۾ هڪڙو ڪوٽ اڏرايو جو پوءِ انگريزن ۱۸۴۹ع ۾ ورتو.

• انگريزن جي آمد کانپوءِ سر چارلس نيپئر گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد مان ٺهراڻي ڪراچيءَ ڪيو. جنهن کانپوءِ ڪراچي ڏينھون ڏينھن وڌيڪ ترقي ڪرڻ لڳي ۽ هن وقت پاڪستان جو وڏو بندرگاهه آهي.
(فلوچ بيگ ۱۶-۲۷۲)

انگريزن جي دور ۾ اڏيل ڪي تاريخي آثار

گورنمينٽ هاءِوس:

هي وڪٽوريا روڊ تي آهي. سر چارلس نيپئر چاليهن ايڪڙن جي ميدان تي اڏرايو هئو. سندس رٽائرمينٽ تي سنڌ گورنمينٽ اهو هنڌ جي ڪمشنرن جي رهائشگاهه لاءِ خريد ڪيو.

۱۸۵۶ع ۾ جڏهن جنرل جهڪب سنڌ جو ڪمشنر ٿي آيو ته هن مارت مٿان هڪ ماڙ منزل پي به ٺهرائي. ۱۹۰۶ع ۾ هن ۾ بچاي ۽ پڪا هنيا ويا ۽ هڪ سنگ مرمر جي تختي پڻ گهر جي ٻاهران هڻي وئي ته ”هيءَ عمارت فاتح سنڌ سر چارلس نيپئر سنڌ جي گورنر اڏائي ۽ استعمال ڪئي.“ هتي ئي هڪ ڪمشنر، سر اهوڻ جيمس سنڌ جي تاريخ تي ڳالهائي ڪتابن تي مبني هڪ لائبرري به شروع ڪرائي.

فريئر هال ۽ بادشاهي راڻيءَ جا مجسما:

هي وڏو ٿاڻون هال شهرين واسطي سر بارٽل فرينر ٺهرايو. ۱۸۶۳ع ۾ هن جو ڪم شروع ٿيو ۽ ۱۸۶۵ع ۾ هن کي شهرين واسطي کوليو ويو. جيتوڻيڪ اڃا هن جو ڪم پورو نه ٿيو هئو. پر ان وقت جي ڪمشنر مسٽر مينس فيلڊ هن جو افتتاح ڪيو هئو. هن تي ڪل خرچ هڪ لک اسي هزار ٿيو هئو. هن هال ۾ ڪراچيءَ جا ڦڪا جن وارا پهن ۽ حنڪشاهي وارا ڳاڙها ۽ خاڪي پهن استعمال ڪيا ويا آهن. ۽ هن سان گڏوگڏ لائبرري به قائم ڪئي وئي. هڪ هال مٿين منزل ۾ ۽ هڪ هيٺ قائم ڪيو ويو، جي ستر فوٽ ڊگھا ۽ پنجٿيه فوٽ ويڪرا ۽ اٺٿيه فوٽ اوچا آهن. ۽ انگريز آفيسرن جا پورٽريٽ پڻ ات لڳايا ويا. هال جي اولھ پاسي راڻيءَ جو مجسمو نصب ڪيو ويو، جڏهن ته اوڀر طرف ڪنگ ايڊورڊ اٺين جو.

هڪس ڊيلسو هال:

هي هال بندر روڊ تي ۱۸۸۶ع هڪ مشهور شهريءَ جي باد ۾ اڏيو ويو، نو هزار سندس دوستن ڏنا ۽ ٻي رقم ميونسپالٽي فراهم ڪئي. مٿيون هال پنج سو ساڏهن جي ويهڻ جيترو آهي. جڏهن ته هيٺين طبق ۾ هڪ هال لائبرري لاءِ ۽ ڪجهه ننڍا ڪمر آهن. هن جي اوڀر طرف هڪ وڏو گهڙيال آهي جو راه صاحب رامداس مورارجي سوکڙيءَ طور ڏنو هئو.

سنڌ ڪلب

هيءُ ڪلب فريئر حال جي اتر طرف قائم ڪئي وئي. هڪڙي چن جي پٿرن سان اطالوي نموني ۾ ٺاهيل آهي. ۱۸۸۲ع ۾ قائم ڪئي وئي. هڪ نه ماڙ عمارت ۱۸۸۸ع ۾ اڏي وئي. جڏهن ته ۱۸۹۲ع ۾ سموڪنگ روم مٿان چار ڪمرن اڏيا ويا. ۱۹۰۴ع ۾ ٽيون بلاڪ تعمير ڪيو ويو ۽ ۱۹۱۵ع ۾ به هڪ بلاڪ ٺهيو.

ڪراچي جيمخانا

ڪراچي جيمخاني جي هي عمارت ۱۸۸۶ع کان آهي هتي ڪراچي جا يورپي ماڻهو ملڻ جاڳ جي خيال کان ايندا هئا.

واءِ - ايمر - سي - آءِ

هيءُ عمارت ۱۹۰۵ع ۾ ڪڙي ڪئي وئي. ۶۷,۵۰۰ رپين ۾ تعمير ٿي هئي. ۽ اها هڪ هاسٽل هئي جنهن ۾ ارڙهن ماڻهن جي رهائش جو انتظام ڪيل هو. جڏهن ته پنج اڪڙ زمين راندين وغيره لاءِ ڇڏيل هئي.

ڏرندي چرچ

هيءُ چرچ سنڌ ۾ پهريون پروٽسٽنٽ طبعي. وارن لاءِ ٺهيو. وڪٽوريا روڊ ۽ الفسٽن اسٽريٽ جي وچ ۾

پندرهن اڪڙن تي اڏيو ويو. هن جو مکيه دروازو گورنمينٽ هائوس اڳيان هئو. هي ٻارل فرير جي سنڌ ۾ آمد واري وقت جي اوائل ڪمن مان هڪ هئو. هن جو پيڙهه پٿر لائين سيپٽمبر ۱۸۵۲ع ۾ نصب ڪيو ويو ۽ مارچ ۱۸۵۵ع تي بحالي جي بيشپ هن جو افتتاح ڪيو. هن جو ٽاور هڪ سو پنجاھ فوٽ اوچو آهي. جڏهن ته دٻول جو وچون ڀاڱو ۱۱۵ فوٽ وڌڪو.

اسڪاچ ديول :

هي چرچ به وڪٽوريا روڊ ۽ الفنسٽن اسٽريٽ جي وچ ۾ مٿين دٻول کان اڌ ميل کن اندر طرف واقع آهي. چوڏهين صديءَ جي گوٿڪ نموني ۾ ٺهيل آهي. هن تي چاونجاھ هزار ٽي سو روپيا خرچ ٿيو. هن جي پيڙهه جو پٿر چھين فيبروري ۱۸۶۷ع بانيي آرمي جي ڪمانڊر انچيف سر رابرٽ ليپرٽ نصب ڪيو. ۱۸۶۸ ۾ ٻيهر افتتاح ٿيو.

هٿڀست چرچ :

هي الفنسٽن اسٽريٽ تي آهي ۽ ۱۸۷۵ع ۾ تعمير ڪئي وئي.

دوهن ڪهٽولڪ چرچ :

هي چرچ صدر جي اوڀر ۾ آهي ۽ هن جو ٻيو

حصو ٺيڻي ٻرڪس ۾ آهي. هي چرچ ۱۸۴۵ ۾ قائم ڪيو ويو هئو. ۱۸۸۱ ۾ هن کي هڪ نئين عمارت ۾ منتقل ڪيو ويو. هي چرچ گوتھڪ لموني ۾ ٺهيل آهي. اندران نقش لڪار ٺهيل آهن.

ايڊپريسن مارڪيٽ

هي مارڪيٽ ٻريڊي بازار صدر ۾ مارچ ۱۸۹۱ع ۾ قائم ٿيو. هن جي پيڙهه جو پٿر ست سال اڳ سر جيمس رڪيو هئو.

ڊولٽن مارڪيٽ:

بندر روڊ جي کاٻي طرف ٺاهيو ويو. ۱۸۸۶-۸۷ع ۾ وڌيڪ پکيڙيو ويو. هي ان زماني جي مونسپلٽي جي ٻريڊيٽ مسٽر بولٽن جي نالي تي قائم ڪيو ويو.

وڪٽوريا ميوزم:

سنڌ تي تحقيق ۽ کوجنا جي واڌاري لاءِ هي ميوزم سر چارلس ليپٽر قائم ڪيو. لائبرري پڻ شروع ڪئي وئي. ۱۸۵۲ ۾ بارٽل فرئر هن جو افتتاح ڪيو.

مقام:

يورپين جو پراڻو مقام بندر روڊ جي کاٻي پاسي هئو. اتي هڪ قبر هينڊ جي به آهي جنهن کي ۱۸۳۹ع

۾ سنڌين جي هڪ گروھ قتل ڪري ڇڏيو. قتل ڪندڙن ۾ شاھ بلايل جو هڪ مرید خلیفو ڇاڪر هئو. مير نور محمد ان کي گرفتار ڪرائي ڪراچي ۾ موڪليو. ان کي انهيءَ ماڳي جاءِ تي ڦاهي تي چاڙھيو ويو.

انهن جاين کانسواءِ ڪراچيءَ جا باغ، پورٽ وغيره انگريزن جا بادگار آهن.

ڪراچيءَ ۾ ڊيا يادگار

ڇوڪڙي جو قبرستان

هي قبرستان هڪ ميل کن جي اندر پکڙيل آهي. هن ۾ مختلف نمونن جا مقبرا موجود آهن. هن قسم جون قبرون ڪراچيءَ جي آس پاس، لسٻيلي ۽ ڏکڻ بلوچستان ۾ عام جام آهن. سمجهيو وڃي ٿو ته هنن قبرن جو تعلق ارڙهين صدي عيسوي سان آهي. جڏهن ڪي هروڃ قميلا هت آباد ٿيا هئا.

هي قبرون مخروطي الڌاز ۾ به آهن. وڏين وڏين سرن تي انساني مورتن جا لمولا آهن. ڪي مقبرا مستطيل، ڪي ڇوڪڙيا، ڪي گولوان آهن. ڪي مقبرا وري ٿلهن جي مٿان اڏيل آهن. عورتن جي مقبرن تي گهن جي اکر آهي ۽ مردالن جي قبرن تي تلوار، گهوڙن جي اکر آهي.

جڏهن ته ڪي قبرون پامٽ فارم يا ٿلهن تي اڏيل

آهن. خان (۲۲۲)

منگهو ڏيرو:

ڪراچي ۾ کان ڏهه ميل اتر طرف آهي. ۽ هت هڪ پير پوريل آهي، جنهن کي مسلمان حاجي منگهو چون ۽ هندو لال جئسراج. سمجهيو وڃي ٿو ته هي لال شهباز جي ”چوڀاري“ مان هڪ ”ٻار“ هئو. ۽ هن جي پٺيان هڪ مسجد پڻ اڏيل آهي.

درفتي قبا:

هي قبرون منگهو پير جي پٺيان آهن. سلامت چوئي جي پٿر جي اڪر جو ڪم ڪيل آهي. انهن مان ڪي ٺاهن تي ٺهيل آهن جن مٿان ٺاهن تي قبا اڏيل آهن. درفتي لسٽيلا جي ”نومرٽز“ قبلي جي هڪ چاڙ آهي. سمجهيو وڃي ته هتي واري وڏي قبر سردار خان جي آهي جو هن قبلي جو اڳواڻ هئو ۽ جو کين خلاف هڪ لڙائي ۾ مارجي ويو.

ڪن قبرن تي ڪلام پاڪ جون سورتون به درج آهن ۽ هڪ تي ۹۱۳ هجري لکيل آهي يعني ۱۵۰۶ع. ان وقت ۾ سنڌ تي سن جو راڄ هئو.

(سمٽ - ڪراچي ڊسٽرڪٽ ۵۳ کان ۱۰۵)

خيرپور ميرس (Khairpur Mirs)

27°31' اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 68°45' ڊگهائي ڦاڪ تي واقع آهي. سنڌو درياءَ کان پندرهن ميل اوڀر

طرف ميران ڪيٿال جي ڪناري تي آهي. هي ميرن جي - هرابي گروهه جي گاديءَ جو هنڌ هئو ۽ مير سهراب خان ۱۷۸۷ع ۾ هن کي اڏرايو هئو ۽ رياست جي گاديءَ جو هنڌ هوندو هئو. فوض محل هنان جي قابل ديد جاءِ آهي.

خيرپور ناٿن شاهه (Khairpur Nathan Shah)

$27^{\circ}5'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}47'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي سوتا ڪسان اٺ ميل پري ضلع دادوءَ ۾ واقع آهي. شهر ويجهو قاضي برهان الدين جو مقبرو آهي جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو بزرگ مذهبي جو رهاڪو هئو ۽ ست - و هجريءَ ۾ سنڌ آيو. نورمحمد ڪلهوڙي جي ڏاڏي شامل محمد ڪلهوڙي جي پٽ نصير محمد ڪلهوڙي جو مقبرو، اولهه واري هاءِ روڊ تي اڏيل آهي. مقبرو ۱۷۰۸ع ۾ اڏيو ويو، اڪر جو سهڻو ڪم ڪيل آهي.

خدا آباد (Khuda Abad)

خدا آباد دادو ۽ سيوهڻ وچ تي ريلوي لائين تي آهي ۽ دادوءَ کان ست ميل ڏکڻ طرف واقع آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو شهر ڪلهوڙي حاڪم ميان يارمحمد ڪلهوڙي ٻڌرايو، جيڪو ۱۷۰۱ع کان ۱۷۱۸ع تائين حاڪم هئو. حيدرآباد کان اڳ خداآباد تي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هئو. جڏهن

غلام شاه ڪلهوڙي ۱۷۶۸ع ۾ سنڌ جي گاديءَ کي حيدرآباد منتقل ڪيو ته ان وقت کانپوءِ هن شهر جي اهميت ڏينھون ڏينھن گهٽجڻ لڳي. ۱۷۸۱ع ۾ آخري ڪلهوڙي حڪمران عبدالنبيءَ جي وقت ۾ هي شهر بلڪل تباهه ٿي ويو. ڇاڪاڻ ته ٽالپرن اتي اچي باهيون ڏنيون. هن وقت شهر جا کنڊر، خداآباد ريلوي اسٽيشن کان ۾ فرلانگ پڪڙيل آهن. کنڊرن جي وچ ۾ هڪ جامع مسجد پڻ آهي، جا ميان يارمحمد ڪلهوڙي اڏرائي. مسجد کان هڪ ميل پرتي يارمحمد ڪلهوڙي جو مقبرو آهي جو سندس حياتيءَ ۾ اڏيو ويو. جنهن ۾ کيس ۱۷۱۸ع يا ۱۷۱۹ع ڌاري دفن ڪيو ويو. هيءَ عمارت پنهنجي ٽائلس جي ڪم سببان شاندار عمارت هئي. (سٽ لاڙڪاڻو ڊسٽرڪٽ گزيٽر ۴۱)

هڪ خداآباد هالا جي ويجهو به آهي ۽ شڪارپور جو نالو به ڪن ڏينھن ۾ خداآباد رکيو ويو.

لاهوري بندر (Lahri Bander)

لاهوري بندر، لاڙي بندر يا لاهري بندر، ونگو ۽ راهو کي ملائيندڙ ننڍي ٺار تي موجود آهي. هي بندر لاڙ جو بندر هئو. معمولي کان ست اٺ ڪوھ پري هئو. شهر جي بچاءَ لاءِ وڏو ڪوٽ هوند هئو. انهيءَ بندر کان ٿئي ڏي مال ايندو هئو.

ڏهين عيسويءَ ۾ جڏهن عربن جي حڪومت جو زور ٿيو، مقامي حالتون تبديل ٿيون، تيرهين ۽ چوڏهين صدي جي وچ ڌاري جڏهن سنڌوءَ پنهنجو وهڪرو مٽايو ته اصلي ديهل بندر، جنهن کي محمد بن قاسم فتح ڪيو، ڦٽي ويو ۽ ان جي جاءِ وري ٽئين بندر ورتي جنهن جو ذڪر اسين ڪري رهيا آهيون.

لاهوري بندر ڪاري شاخ تي قائم ڪيو ويو ۽ لوهاراڻي جو نالو ڏنو ويو. جيئن ته ديهل الڪل ۾، سو سال سنڌ جو مکيه بندر رهيو، ان ڪري هي بندر به ديهل بندر ڪوٺجڻ لڳو. ساڳئي وقت ٽٽي ڪي به درياڻي بندر جي حيثيت حاصل هئي. ان ڪري اهو به ديهل ڪوٺجڻ لڳو. مهر معصوم شاھ جي زماني ۾ به لاهري ۽ ٽٽو ٻئي ديهل جي نالي سان ڪوٺبا هئا.

۱۵۱۳ع ۾ اورچوگيرن سنڌ جي حڪمرانن جي اجازت کانسواءِ هٿ ڪڙي فيڪٽري قائم ڪئي. ۽ انهن لاهري بندر کي لاهوري بندر، ديوئل ۽ سنڌي ديوئلسنڌ ڪري ڪوٺيو. جڏهن ته انگريزن هن کي لاڙي بندر ۽ مٿي ديوئل ڪري سڏيو.

(بلوچ - ڇپنامو ۲۸۱-۲۸۲)

• مٿ جي ڪتاب ۾ هي بندر بگهاڙي جي شاخ تي (ڪراچي ڊسٽرڪ ۹۵) ۽ ڪروڙ لاجيڪل ڊڪشنري صفحہ ۲۷۹ موجب ڪاري شاخ تي آهي.

هن بندر کان هڪ ڪوهه پري ڌاراجا جي راڻي جو شهر هو. جنهن کي مهان غلام شاهه ڪاهوڙي مارائي ڇڏيو. انهيءَ قتل شهر جا نشان اڻ موجود آهن. اتر طرف ڳاڙهن سرن جو هڪ جهونو ڪوٽ آهي ۽ ان کان اڌ ڪوهه پنڌ تي بالوشاهه جو قبو آهي. (سرزا قليچ بيگ-۹۲)

لڪي (Laki)

لڪي دادو ضلع ۾ جبل جي ويجهو شهر آهي ۽ ساداتن جي جاءِ آهي، جن کي لڪماري سید ڪوٺيو وڃي ٿو. سڀني کان وڏو سید صدرالدين شاهه آهي جنهن کي شاهه صدر ڪوٺيندا آهن ۽ جنهنجو قبو پڻ اتي موجود آهي. (سرزا قليچ بيگ-۷)

لاڙڪاڻو (Larkana)

هي شهر $27^{\circ}33'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}61'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي واقع آهي. تاريخ مظهر شاهجهانيءَ ۾ هن کي ”لڙڪاڻو“ پڻ ڪوٺيو ويو آهي. عام راهه آهي ته لاڙڪاڻو، لاڙڪ ذات جي نالي سان ٺهيل آهي، جي ڪنهن زماني ۾ لاڙڪاڻي جي آس پاس رهندا هئا، جيئن ته اتي گهڻا چانڊيا هروڃ به رهندا هئا، ان ڪري اهو علائقو چانڊڪو پڻ ڪوٺيو هئو.

هي علائقو نواب خان خانان اڪبر بادشاهه جي
ڏينهن ۾ آدم شاهه ڪلهوڙي کي جاگير ڪري ڏنو.
ڪلهوڙا حاڪم جڏهن خدا آباد لڏي وڃي ويٺا ته هت
پنهنجو صوبيدار شاهه بهارو مقرر ڪيائون جنهن جي قبر
اڃا لاڙڪاڻي ۾ آهي. نور محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾
لاڙڪاڻو هڪ وڏو شهر هئو. ڪلهوڙن هتي هڪ ڪوٽ
پڻ اڏرايو جنهن کي ڏالپرن توبخانو بنايو. ۴ اتي ئي،
انگريزن چرهن جي اسپتال قائم ڪئي، جا وري ۱۸۷۱ع
۾ گدوبندر ۾ آندي وئي.

شاهه بهاري ڪلهوڙن جي نائب ۱۷۷۳ع ۾ وفات
ڪئي. سندس قبو غلام شاهه ڪلهوڙي اڏرايو هئو.
(سمت لاڙڪاڻو بمشركت ۴۲)

(سرزا قليچ بيگ ۲۷۵-۳۰)

هڪلي (Makli)

هڪليءَ جي ڏکري ۾ ۴ هاڙهي. جبل جي شاخ
آهي. رڻي ڪوٽ واري ڏکڻ جي قطار مان آهي.
پير هلي کان ڏکڻ ۾ ڀارنهن ميل اتر ڏي وڃي ٿي ۴
ٺٽي جي اولهه تي چيڙ ڪري ٿي.

تر خانن کان وٺي ٻٽو گاديءَ جو هنڌ ٿيو. انهن
جون به گهڻيون قبرون ۴ قبا اتي آهن. ۵۵۰ چارن جا
مقبرا ۴ مزارون به اتي آهن. ڇڏو وڃي ٿو ته سوا لک
اولياءَ اتي دفن آهن.

هتي ڪي اهم ڦيا هن ريت آهن:
 ڄام نظام الدين صو يا ڄام نندو جنهن جو مقبرو
 ۱۵۰۸ سال جو ٺهيل آهي. سرون اڪريل استعمال
 ڪيون آهن، جن تي هندو آرٽ نمايان آهي. سمجهيو
 وڃي ٿو ته اهي سرون قديم مندرن جون استعمال ٿيل
 آهن ۽ اهو اڳ ۾ ٿيندو هئو جو سڀني سرن کي
 وري نئين سر استعمال ڪيو ويندو هئو. (هاڻي به اهو
 دستور رائج آهي.)

۲- مرزا حالی بهگ و مرزا غازی بهگ

اکبر بادشاه جي ڏينهن ۾ مرزا جاني بيگ ٺٽي
 جو خودمختيار حڪمران هئو. اکبر جي فوجن جو
 هن مردانه وار مقابلو ڪيو. پر نوٽ ڪوس اُن مڃڻي
 پئي. ۽ هو اکبر جي بادشاهي ۾ هيٺ ٺٽي جو حاڪم
 مقرر ڪيو ويو. ۱۵۹۹ع ۾ سندس وفات کانپوءِ سندس
 پٽ غازي بيگ کي ٺٽي جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽
 ڪنڌار جو پرڳڻو به ڏنو ويو. جتي ۱۶۱۱-۱۲ع ۾
 هن کي قتل ڪيو ويو. پيءُ ۽ پٽ ٻنهي کي قبلي ۾
 دفن ڪيو ويو. پٿر جي ٿاڻي تي اڻ ڪندو قبو آهي.
 مٿين اڏاوت نورين ڪاشي ۽ وارين سرن سان ڪيل آهي.
 جنهنجي پاسن کان نامي سرون استعمال ڪيل آهن.
 نقش نگار پڻ اڪر سان پٿرن تي ٺهيل آهن.

۳- ذواب مرزا عيسي خان ترخان

ذواب مرزا عيسي خان کي جهانگير ۱۶۲۷ع ۾ ڏکڻ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو هئو ۽ ڇهه وڃي ٿو ته ان وقت کان ئي سندس مقبرو ٺهڻ شروع ٿيو. ۱۶۴۴ع ۾ هن جو ڪم ختم ٿيو. انهن ڏينهن ۾ کيس ڪارنل فوج ۾ به مقرر ڪيو ويو، جتان هن مقبري لاءِ سرون گهرائون پر ڪنهن به راه موجب هي سرون جهونا ٻڙهه مان آيون هيون. هن جو مقبرو اڪر تي لمبان حشيت رکي ٿو. هيءُ هڪ وڏي پٿر جي وچ تي آهي ۽ ستر فوٽ چورس آهي. ۽ هتي ٻارنهن ٻيون به قبرون آهن. جن جي چئني پاسن کان ۾ ساڙ ورائڊا آهن. سڄو ڦڪي رنگ جي اڪريل سرن سان ٺهيل آهي. اڪر ۾ قرآن شريف جون سورتون ۽ فارسي نقش اڪريل آهن. ڀرسان سندس خاندان جي عورتن جون قبرون آهن. ۽ عورتن جون قبرون سڌيون آهن البت اڪر جو ڪم ٿيل آهي. يعني انهن قبرن تي قبا اڏيل نه آهن. هي قبر مٿين قبر جي اتر طرف تي آهي.

۴- مرزا طغرل بيگ جو مقبرو

مرزا طغرل بيگ جو مقبرو هونين ٻن قبرن جي وچ ۾ آهي. هيءُ قبر ٻارنهن پيل ٻاون تي بيٺل آهي. هي ٻڏل حالت ۾ آهي ۽ طغرل آباد هن جي نالي سان هئو.

۵- ديوان شريف خان ارغون جو مقبرو

هيءَ دهليءَ جي هڪ نواب وٽ وزير ٿي آيو. هن کي دهليءَ مان اساليو ويو هئو. ڇهه وڃي ٿو ته هن پنهنجي جهمري ٿي قبو جوڙايو ۽ قبو سنه ۱۶۳۸ع ۾ اڏيو ويو. هن جي قبلي ۾ ڳاڙهيون سرون ڪتب آندل آهن. هن تي ٽوري ۽ سائي رنگ ۾ مٽاڪاري ٿيل آهي.

۶- نواب امير خليل خان جو قبو:

هي قبو ۱۵۷۲ع ۽ ۱۵۸۵ع جي وچ ڌاري جڙيل آهي ۽ هن وصيت ڪئي ته کيس قبلي جي ٻاهران دفن ڪيو وڃي. جو قبلي ۾ ست وڏا بزرگ دفن هئا.

۷- مرزا عيسيٰ خان ترخان جو مقبرو:

هن کي اکرن مرزا عيسيٰ خان کان الڳ سڃهڻ گهرجي. هي هيٺين سنڌ تي پهريون ترخان حڪمران هئو. سندس مقبرو ۱۵۷۳ع ۾ جڙيو.

۸- سيد علي شيرازي جو مقبرو:

هي -هد ٺٽي جي ماڻهن طرفان همايون وٽ عريڪوٽ ۾ تعين ڪئي ويو. هن ۱۵۹۲ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مقبرو جوڪڻ جي قبيلن جهڙو بنايو ويو.

ميرپور خاص (Mirpur Khas)

ميرپور خاص ٿرپارڪر ضلعي جو هڪ ڪوارٽر آهي. $25^{\circ}31'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $69^{\circ}3'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي واقع آهي.

۱۸۰۶ع ۾ مير علي مراد ٽالپر، ٽالپرن جي ماڻڪاڻي ڇاڙ لاءِ گاديءَ جي هنڌ طور چونڊيو ۽ بعد ۾ سرڪار ميرپور جي گاديءَ جو هنڌ رهيو.

(سمت ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ ۳۵)

دٻي جي جنگ جي دوران شهر سنڌ مير شهبز محمد خان ٽالپر جي رهائش ڀڻ هن شهر ۾ هئي. موجوده مختيارڪار واري آفيس تي سندس رهائشي ڦاڪو هئو. اهڙو ثبوت آفيس جي ڀت تي لڳل ڪتبي مان ملي ٿو. (انامتن ملير ۲۳۱)

مياڻي (Miani)

هي ماڳ حيدرآباد کان اتر اوڀر طرف ڇهن ميلن تي آهي ۽ هت مهاڻن جي عارضي آبادڪاري هئي. ۱۸۶۳ع ۾ چارلس نيپئر (انگريزن) هن جاءِ تي لڙائي ڪئي، سوڀ پاتي. (وڌيڪ ذڪر حيدرآباد ۾ ڏسو.)

مٺي (Mithi)

$24^{\circ}44'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $69^{\circ}51'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي موجود آهي. نئون ڪوٽ ايجيشن کان لڳ، سھل

پري واريءَ جي پٽن ۾ آهي. لالپرن جي دور جا به
فلما هت موجود آهن.

محمد طور (Mohd Tur)

سورن جي ڏينهن ۾ هيءُ مکيه شهر هئو. محمد طور
سوري ۱۲۵۶ع ۾ هي شهر ٻڌو ۽ سنڌ جي گاديءَ
جو هنڌ هئو. محمد طور - سوري پندرهن سال
حڪومت ڪئي.

۱۳۲۰-۳۱۷ع ۾ - سورن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ
محمد طور مان ڦهراڻي ٿي ۽ آندو. ڇاڪاڻ ته دريا
ان کي پاڻي رهيو هئو. (پنهر ۲۷۹)

لنگر پارڪر (Nangar Parker)

لنگر پارڪر $24^{\circ}21'$ ڊگري اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽
 $70^{\circ}67'$ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي، ڪارونجهر جي لنگڙين
ٽڪرين تي اڏيل آهي. هي شهر تاريخي ۽ سياحتي
اهميت جو حامل آهي.

هتي مهاديو جو مندر آهي ۽ ٿهرٿ جي جاءِ کي
سرڌارا چوندا آهن. سرڌارا جي ڏکڻ ڏي هڪڙي وهڻ
جي گهڙون به آهن، جنهن جي ٿڻ مان پاڻي وهي
هڪڙي حوض ۾ اچي ٿو ۽ هيءُ هڪڙي ٿهرٿ جي
جاءِ آهي، جنهنجو نالو انچلي سر آهي جتي مهاديو
جو لنگ آهي.

ڪارونجهر لڪر ۾ هڪ ڳاڙهي پٿر جي قطار آهي، جنهن لاءِ روايت آهي ته هاندي ۽ ڪورو ۽ جي جنگ ۾ درائي ڪنٽي کي ڪو زخم لڳو ۽ ان پنهنجو زت انهن پٿرن تي اڇلايو، جنهن ڪري پاڻي ڳاڙها ٿي پيا ۽ اڄ تائين انهن کي راتِي ڌارا ڪوٺيو وڃي ٿو.

سنڌ تي نلاءِ پڻ آهن، جن ۾ جابلو، چشمي، ۽ ٻئي ٻئي ٿو، هت هڪ قلعو گوبندراھ جي ڀٽ چنڊن جوڙاڻو جھڪو انگريزن ۱۸۵۹ع ۾ ڏهڙاڻو (هت ۴۴) (اٺا سمنهن ملير ۲۳۴)

نئون ڪوٽ (Nao Kot)

ڊگري تعلقي جو هي شهر ٿر جي دروازي جي حيثيت رکي ٿو. ٿر جي ڏيک ۾ ٿالپري دور جو وڏو ۽ وڏو عالم قلعو موجود آهي، جھڪو موز علي مراد پنهنجي رهاڻش لاءِ جوڙاڻو.

نصر پور (Nasar pur)

اهو شهر ۱۵۱۰ هجري ۾ سلطان فيروز جي حڪم سان ٺهڻ لڳو، امير نصر پٽو ۱۳۲۰ع ڪالپو نومرن جي راج ۾ هي دودي جي حڪومت جو حصو بڻيو. ۱۵۲۱ع ۾ شاه بهگ ارغون جي مرڻ کانپوءِ سندس پٽ مرزا شاه حسن نصر پور ۾ ٺهي جي گاديءَ

تي ويٺو.

۱۵۷۰ع ۾ مرزا محمد باقي اڪبر بادشاهه جي اچڻ جو ٻڌي، سنڌ کي مختلف حصن ۾ ورهائي اتي پنهنجا حاڪم مقرر ڪيا ۽ نصريپور ۾ پنهنجي پٽ مرزا شاهرخ کي رکيائين.

ڪلهوڙا حڪمرانن جي دور ۾ نصريپور ۾ غلام شاهه جي هٿ ۾ هئي ۽ ٺٽي تي عطر خان ۽ سندس پاءُ احمديار جي حڪمراني هئي. انهي پائڻ ۾ جنگ لڳي. جنهنجو فائدو غلام شاهه ورتو. ۽ ٺٽي تي ڪاهي آيو ۽ سڄي سنڌ قبضي ۾ ڪئي.

(مرزا قليچ بيگ ۲۸۶)

نوشهرو فيروز (Naushahro Feroze)

نوشهرو $26^{\circ}50'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 11 اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي قائم آهي. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ اورنگزيب مغل جي عهد ۾ سنه ۱۶۸۴ع ڌاري ڪلهوڙن صاحتي پرڳڻو هٿ ڪيو. انهيءَ جي وٺڻ وارو فهرور ديروار هو، جنهن نوشهري جو شهر ٻڌو. هن هتي لو پاڙا ٺهرايا ۽ نون ذاتين کي ان ۾ آباد ڪيو. مورو به انهن وقتن ۾ قريش پڳت معرفت ڪلهوڙن هٿ ڪيو.

۱۷۸۲ع ۾ هالائيءَ جي جنگ ۾ مور وڃي علي خان، ڪلهوڙن کان سنڌ کڻي ته بهرين نوشهري فيروز

۾ آهيو.

(سمت فوابشاه، ڊسٽرڪٽ ۳۶ - مرزا قليچ بيگ ۲۸۷)

پاري ٺنگر (Pari Nangar)

پاري ٺنگر جا قديم آثار ۽ کنڊر هن وقت موجوده ٺنگر پارڪر شهر کان اتر طرف چوڏنهن ميلن جي پنڌ تي ويرا واه ويجهو موجود آهن، هن وقت اتي لوھ جا وڏا لڪير ۽ پٿرن جا ڍير جايجا پکڙيل نظر اچن ٿا.

ڪڇ جو رڻ عيسوي صديءَ تائين سمونڊ هئو، ٺنگر پارڪر جي اتر اوڀر سامونڊي بندر هئو.

پاري ٺنگر جو بندر ۵۱۲ ق-م ق تائين هئو. ۽ پهرين عيسوي صديءَ تائين هن علائقي جو مصروف بندر هئو. ان وقت هن بندر کي بين الاقوامي حيثيت حاصل هوندي هئي. هتان جي جهاز راني هزارن ميلن تائين پکڙيل هوندي هئي. هتان جا بهرا ڪڇ ۽ پور بندر ۽ ماڊلي کان ٿيندا، لنگا ۽ سومائرا تائين پهچندا هئا.

پاري ٺنگر ۾ ان وقت جهازن جي تعمير ۽ مرمت جو به مڪمل انتظام هوندو هئو.

پاري ٺنگر کان اوڀر ۾ چند ميلن تي ڏونڙ جو ڳوٺ آهي، اتي به اڳ بندر هوندو هئو، جنهن کي به ڏکڻ هوندا هئا ۽ جت سامونڊي جهاز ٺنگر انداز ٿيندا هئا.

بهر حال زلزلن سببان هتان جون جاگرافوائي حالتون
تبدل ٿي ويون. ۽ بندر وغيره ختم ٿي ويا.
هاري ٺنگر کي بهر جيسو پرمار. - وڏي ۱۵۶ ع
۾ پٽرايو.

هن علائقي ۾ جين ڌرم وارا ماڻهو رهندا هئا. پنج
مندر ٻڌل حالتن ۾ اڃا به موجود آهن. اڪر جو شاندار
ڪم رهي نظر اچي ٿو. سنگتراشي به هتي ٿيل آهي.
هتي ئي هڪ انسان جي قد ڄمرو بت لڌو ويو آهي.
بهر حال هن شهر جي تباهي ڪنهن مسلمان بادشاهه
جي سببان ٿي.

تاريخ فرشته. ابن بطوطه ۽ منتخت التواريخ موجب
سلطان علاوالدين دهلي مان سومرن کي قرن لاه هتان
لنگهيو هئو.

اسر. ايج پنوهر جي راه موجب ۱۲۲۳ ع ۾
جلال الدين خوارزم شاه هاري ٺنگز کي تباهه ڪيو.
(اڏا مينهن ملير ۱۴۸-۱۶۴) (پنوهر ۲۴۹-۱۱۲)

رني ڪوٽ (Rani Kot)

رني ڪوٽ کي روڻي ڪوٽ. موهن ڪوٽ،
نهرن ڪوٽ يا لعين رني ڪوٽ ڪري به سڏيو
وڃي ٿو. هي قلعو يادو ضلعي ۾ ريلوي اسٽيشن کان
ڏکڻ اولهه طرف ارڙهن ميلن جي مفاصلي تي موجود
آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو دليا جو وڏي ۾ وڏو قلعو

آهي. جو ارڙهن کان ويهن مٿان جي گهيڙي، ۾ آهي. قلعي جي ديوار لڪر مٿان ور وڪڙ، ڪاٺي، ٽڪري وڌي ٿي. جا سراسري طرح، لاهه، فوت اوچي، ۽ فوت وڪري، آهي.

رلي ڪوٽ جي بيهڪ، مستطيل شڪل ۾ آهي، جنهن جي ڪوٽ جي اتر اولهه، پڪيڙ کان، ڏکڻ اوڀر ڪنڊ تائين هڪ قديم وهندڙ پيرالي، نهن آهي. هن نهن جا ٽي الڳ الڳ ٻالا آهن. قلعي اندر داخل ٿيڻ واري حصي کي، نهن موهن، قلعي جي، اندر واري وهڪري کي، نهن ۽ قلعي کان ٻاهر سنڌو درياهه تائين واري حصي کي، نهن سن ڪوٽو وڃي ٿو.

قلعي جون ديوارون ٻهڙين تي اڏيل آهن، جن جي پڇاڙي ۾ چوٽين تي ننڍا ننڍا قلعا آهن. ڪوٽ جي چئني طرفن تي ٻهڙي بلندين تي، چار قلعا تعمير ٿيل آهن جن ۾ سڀ کان اوچو قلعو شهر گڙھ جو آهي. جو سامونڊي سطح کان، اڪل ۾ هزار فوت اوچائي تي تعمير ٿيل آهي. ٻئي نمبر تي اولهندي طرف وارو موهن ڪوٽ آهي. اتر طرف، آسري ڪوٽ ۽ ڏکڻ طرف شاهه پير ڪوٽ. موهن ڪوٽ واري ليول تي بيٺل آهن. رلي ڪوٽ جي وچ واري قلعي کي ميري قلعو ڪوٺيو وڃي ٿو. جو هڪ الڳ ۽ لاکوٽري ڏکريءَ تي ٺهيل آهي.

رلي ڪوٽ ڪنهن اڏراو، ڪن جي راه موجب

هي ڪوٽ ٻولائين ٺهرايو. ڪن جي خيال ۾ سٿين،
رومين يا تاتارين ٺهرايو. ڪن جو چوڻ آهي ته اهو
مغلان ٺهرايو. بهرحال گهڻن مفڪرن جي خيال ۾ مير
ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان اهو قلعو ٺهرايو.

هڪ گروهه عالمن جو اهڙو به آهي جن جي راءِ
۾ قلعو بذات خود تمام گهڻو قديم آهي. البت ٽالپرن
مرمت ضرور ڪرائي آهي.

بهرحال تحقيق ٿي رهي آهي ۽ ٻڌلڻي اڃا منجهل
آهي. (صحرائي - مهراڻ رلي ڪوٽ نمبر ۱۴۶ -

برودي ۱۸۷)

رتو ڪوٽ (Ratto Kot)

رتو ڪوٽ هي ماڳ مانگهڙ ضلعي ۾ ڪپري کان
ٻارنهن ميل اوڀر طرف نارا ڪئنال جي ڪاٺي ڪپ
تي واقع آهي.

ان وقت جڏهن سنڌ ۾ ترخانن جو دور حڪومت
هئو. ان وقت سنڌ تي مرزا باقي (۱۵۸۵-۱۵۸۶) جي
حڪومت هئي. ان وقت رتو ڪوٽ، سوين جي
قبضي هيٺ هئو. سوين مرزا باقيءَ خلاف سندس
ڀاءُ جان بابا جي مدد ۾ ڪئي هئي، جنهن کي مرزا
باقي قتل ڪرائي ڇڏيو ۽ ٿي سگهي ٿو ته رتو ڪوٽ
به سندس ئي هٿان تباهه ٿيو هجي.

بهرحال هتان ملندڙ آثارن ۾ گوتم ٻڌ جي مورت

هندو ڌرم جي دھوتا جي مورت وغيره اھم آھن. ان کانسواءِ محمد بن تغلق ۽ مرزا بساقيءَ جي دور جا سڪا پڻ ھتان لڌا ويا آھن.

مٿي ذڪر ڪيل شين جي آثار تي انومان آھي تہ ھتان شھر ۾ ڌرم جي زماني جو ڪو شھر ھجي؟ ڪوٽائيءَ جي ضرورت آھي.

(عبدالله ورھاءِ سانگھڙ - ۲۳)

روھڙي (Rohri)

روھڙي يا لوھري $27^{\circ}41'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $58^{\circ}56'$ ڊگھائي ڦاڪ تي واقع آھي.

چھو وڃي ٿو تہ ارور جي ڦٽل کانپوءِ ھتان جا باشندا ھتي اچي لڏي ويٺا ۽ روھڙي ”رور“ جو ٿي ھڪ ڦٽل اکر آھي.

شاھ بيگ ارغون پڻ بکر مان سھڻ کي لڌرايو ھو جھڪي اچي روھڙيءَ ۾ آباد ٿيا ھئا.

۾ ايڏي سو سال اڳ جو روھڙيءَ جو ذڪر ٿارلتن ھن ريت ڪيو آھي تہ ”اتي چالوھ مسجدون ھونديون ھون جت ڪلام پاڪ حفظ ڪرايو ويندو ھو ۽ ان کانسواءِ اسي ڦٽل مسجدون ھيون.“

ھتي قابل ذڪر آثارن ۾ وار مبارڪ اھم آھي. ھي حضور صلي اللہ عليہ وسلم جن جو وار آھي. جنھن لاءِ چھو وڃي ٿو؛ شمع ناظم الدين جي ٺھائي، عبدالباقي ھت آندو ھو، جھڪو حضرت ابوبڪر جي پوان

هئو. ۽ زوهڙي ۾ اچي آباد ٿيو هئو. هيءَ وار مبارڪ
هڪ سوليءَ دهلِيءَ ۾ رکيل آهي جنڪا خورپور جي
مهر علي مراد سوکڙيءَ طور ڏني هئي.

هتان جي جامع مسجد ۱۵۸۳ع ۾ شهنشاهه اعڪبر
جي هڪ آفيسر فتح خان ڪڙائي، هيءَ مسجد گارهنين
سرن ۽ ٽائيلن سان ٽن قبن سان آهي.

عیدگاه به ۱۵۹۳ع ۾ ٺهي آهي جا به ٽن قبن
سان آهي.

ان کان سواءِ مير بهمن علي شاهه به ۱۶۷۷ع ۾
مسجد ڪڙائي، جنهن جي اڏاوت قلعي جهڙي نموني ۾ ڪيل
آهي. هتي درياهه جي ڪناري تي ۱۶۷۷ع ۾ وڏو ٿلهو
ٺهيل آهي، جتي ۱۶۰۹ع کان ۱۸۸۳ع تائين جا قبا
۽ قبرون آهن جن تي اڪر ۽ چٽساليءَ جو ڪم
ڪيل آهي.

ٻين جو آستان، لنڊڙن ڪمرن جي قطار تي
مشمول آهي. چو وڃي ٿو ته اهي پاڪ بيهيون هون
جن ڪڏهن به مردن جو منهن نه ڏسبو هئو.

خواجہ خضر جي مزار. زوهڙيءَ آڏو هڪ لنڊڙي
بهڙي تي آهي، جيڪو هڪ اڪڙ جي ايراضي ۾
پکڙيل آهي. هن مقبري کي مسلمان خواجہ خضر
ڪولين. سجڏهن ته هندو جهنڊو پير، دريا شاهه، اڏيرو لال
ڪولين. هن پير لاءِ مختلف قسمن جون روايتون به
بيان ڪيل آهن.

روھڙيءَ جي آس پاس پٿر واري دور جا ماڳ به آهن جن جو ذڪر اڳتاروخي آثارن ۾ ڪيل آهي. ۱۵۲۵ع ۾ جڏهن شاهه بهگ ارغون، بکر ۾ سلطان محمود کي ڇڏي گجرات ويو ته ڌاريچن لوھريءَ مان بکر تي ڪاهه پڻ ڪئي هئي، جنهن ۾ هو ڪامياب ٿي نه سگهيا هئا.

(سٽ سکر ڊسٽرڪٽ ۴۵) (سرزا فلاچ بوگ ۲۷۸)

سکر (Sakhal)

سکر اتر ويڪرائي ڦاڪ $27^{\circ}42'$ ۽ $68^{\circ}54'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي موجود آهي. سکر شهر ٻن حصن ۾ ورهايل آهي جن مان هڪ نئون سکر ٿو ڪوٺجي. جڏهن ته ٻيو پراڻو سکر، پنھنجي جي وچ ۾ ريلوي بند آهي.

مجهڙو وڃي ٿو ته هي شهر سنڌولديءَ جي وهڪري مٿان کانپوءِ اردڙ جي قتل کانپوءِ آباد ٿيو هوندو. ۽ وڌيڪ ترقي وري شاهه بهگ ارغون جي ڏينهن ۾ ان وقت ورتي هوندي جڏهن هن بکر مان غير ضروري آباديءَ کي لڏايو هئو.

نادر شاهه جي زماني ۾ جڏهن بولان لڪه منجهان افغانستان سان واپار هلندو هئو ته ان وقت ۾ سکر وڌيڪ عروج تي پهتو. هي شهر ۱۸۲۳ع کانپوءِ ڏالپرن جي راڄ ۾ آيو. ۽ جڏهن انگريزن ۱۸۳۹ع ۾ افغانستان

تي ڪاهه ڪرڻ تي چاهي، ته مير رستم خان سندن
مدد لاءِ کين سکر ڪي اڏو بنائڻ جي اجازت ڏني هئي.
۱۸۴۲ع ۾ هي شهر ڪراچي، ٺٽي ۽ روهڙيءَ سان
گڏ برطانوي حڪومت جو حصو بڻجي ويو.
سکر جا هيٺيان آثار نمايان اهميت رکن ٿا.

آدم شاهه جو مقبرو.

هي مقبرو سکر جي اولهه طرف هڪ ٺڪر تي
آهي ۽ اها ٺڪري، آدم شاهه جي ٺڪريءَ جي نالي
سان مشهور آهي.

آدم شاهه ڪلهوڙو، ڪلهوڙن جو وڏو هئو. ۽
لاڙڪاڻي ضلعي جي چانڊڪي پرڳڻي ۾ ڪلهوڙن جو
سردار هئو. ۽ مرزا عبدالرحيم جونپوريءَ جي مريدن
مان هئو. (۱) ۱۵۸۹ع ۾ اڪبر بادشاهه جي نواب عبدالرحيم
خان خانان کيس چانڊڪو جاگير ۾ ڏنو. ۽ آدم شاهه
پنهنجي مرشد لال حسين وٽ ملاقات ڪرڻ لاءِ ملتان
ويو، جتي کيس قيد ڪرائي شهيد ڪرايو ويو. (۲) (سمت
جسي ڪتاب موجب هن ملتان جسي حڪمران سان
جنگ جولي. سندس وسيت موجب کيس سکر جي
ٺڪريءَ تي دفن ڪيو ويو. (۳)

- ۱- لاپڙن جي مختصر تاريخ صفحو ۸ مولائي شهدائي.
- ۲- قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۲۷۵. مرزا قليچ بيگ.
- ۳- ” ” ”

معصوم شاه جو منارو:

مير معصوم شاه، مشهور تاريخ دان ٿي گذريو آهي. جنهن جي ”تاريخ معصومي“ سنڌ تي نمايان اهميت رکندڙ ابتدائي تاريخن مان هڪ آهي. مير معصوم سلطان محمود وٽ سپاهي هئو. ۽ پوءِ اڪبر بادشاهه جي حويلي، سالار خان خانان سان گڏجي هن سنڌ فتح ڪئي. اڪبر کيس جاگير ۾ سکر عطا ڪيو. معصوم شاه جو منارو، مير معصوم شاه ۱۵۹۳ع ۾ جوڙائڻ شروع ڪيو، پر هي ڪم سندس پٽ چوڏهن ورهيه پوءِ پورو ڪرايو. سندس منارو سو فوٽ اوچو آهي. هن مناري کان سواءِ هن ٻيون عمارتون به جوڙايون ۽ ڪتاب به لکيا.

سندس پيءُ سيد صفائي، سلطان محمود خان جي ڏينهن ۾ بکر جو شيخ السلام هئو ۽ پراڻي سکر واري جامع مسجد ۾ سندس ٺهرايل آهي. (۱)

ساموئي (Samui)

ساموئي شهر ٺٽي شهر کان ٽي ميل اتر طرف آهي. ٺٽي کان اڳ سمن جي گاديءَ جو هنڌ سمجھيو وڃي ٿو.

۱۳۷۱ع ۾ علاؤالدين چام نچوڻو بن بابڻو I سنڌ

جو حاڪم هئو ۽ ۳۷۴ ع ڌاري هي شهر ٻڌايو ويو.
 ۱۵۰۸-۱۴۶۱ ع ڄام نظام الدين عرف ڄام لندي
 پنهنجي گاديءَ جو هنڌ قورائي ٿي ۽ آندو ۽ ان
 کالپو هن شهر جي حيثيت گهٽجڻ لڳي.
 (ايم - ايج پنوهر ۳۶۰-۳۰۳)

سانگهڙ (Sanghar)

هي شهر $26^{\circ}3'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ}59'$ اوڀر
 ڊگھائي ڦاڪ تي مڪي جي ڍنڍ کي ويجهو آهي. هن
 ضلعي جو آزاديءَ جي تحريڪ ۽ نمايان ڪردار رهيو
 آهي. ۱۸۹۰ ع ۾ انگريزن خلاف هر تحريڪ هتان
 اڀري. ۱۸۹۶ ع ۾ هن ئي شهر ۾ هڪ حر مجاهد
 بچو کي سر عام قاسمي ڏني وئي.

(سمت لوابشاهه ڊسٽرڪٽ ۵)

هن شهر بابت محمد عثمان ڏيپلائيءَ جو ڪتاب
 سانگهڙ ناول هڪ اهم ناول آهي.

سدارن جو ٿل (Sadarn jo Thul)

ماڳ سعيدپور کان ۶ ميل پري گنجي ٿڪر جي
 ڏاکڻين ڀر ۾ آهي. ڪڙلن جي راهه ۾ هي ٿل اهڙين
 جاڻن تي ٻيهر تعمير ٿيل آهن. جتي جتي اشوڪ اعظم
 (۴۶۹ ق - م) ٻڌ مذهب جا مندر ٺهرايا هئا.

(لمبرڪ - سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ ۲۱۹)

پنڊارڪر سڌارن جي ٿل ۽ سڌيرن جي ڌڙي کي
ڪشن مور ۱۴۰-۱۵۰ع جي سوغات ڪوٺي ٿو.
(پنهور ۱۱۰)
وڌيڪ ڏسو ڪاهوءَ جو ڌڙو ۽ جهڪڙ.

سڌوهڻ (Sewhan)

هي شهر $26^{\circ}26'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $67^{\circ}64'$
ڊگهائي ڦاڪ تي اڙل جي ساڄي ڪپ تي واقع آهي.
جھڪو منچر ڍنڍ مان سنڌونديءَ ۾ چوڙ ڪري ٿو. (۱)
سڌوهڻ سنڌ جو قديم شهر آهي. ۳۲۶ ق-۾
ڪنگندر اعظم جي زماني ۾ ”سندھمن“ جي نالي سان
ڪوٺيو ويندو هئو ۽ ان وقت ۾ مٿين سنڌ يعني اروڙ
۽ ملتان تي برهمڻ جو راڄ هوندو هئو. جڏهن ته
هيٺين سنڌ، يعني سڌوهڻ ۽ پٽالا ۾ ٻڌ مذهب وارن جو
راڄ هئو. ۽ سندھمن تي ٻڌ حاڪم ”سابس“ جي
حڪومت هئي، جيڪو ڪن سياسي مصلحتن خاطر
ڪندر اعظم جي پيش پيو ۽ کيس وائسراءِ مقرر ڪيو
ڏنو. پر پوءِ هن بغاوت ڪئي ۽ نتيجي ۾ کيس گرفتار
ڪري قتل ڪيو ويو. (۲)

مٿين صدي هيسويءَ ۾ سڌوهڻ جو نالو سڌوهستان

(۱ ۽ ۱۰) سٺ لاڙڪاڻو ڊسٽرڪٽ - ۴۸-۴۶.

(۲) ليمبرڪ سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ

(۱۴۷-۱۴۵-۱۴۲)

۱۱۲ع ۾ راه سهرس بن سھاسي جي وقت ۾
 سيوستان پرگڻي جي گاديءَ جو هنڌ هئو ۽ اتي جي
 حاڪم جي هٿ هيٺ ڏکڻ اولهه سنڌ وارا علائقا
 الهندي وارا لڪر هوندا هئا. (۳)

۱۱۷ع ۾ راجا ٻاهر جي وقت ۾ (برهمڻ جي راڄ
 ۾) سيوهڻ جو حاڪم سندس سوت بجهراه بن چندر
 هئو. جو هتان جو گورنر مقرر ٿيل هئو. محمد بن قاسم
 ديبل ۽ نيرون هڪو فتح ڪرڻ کانپوءِ سيوستان ڏي
 رخ رکيو. بجهراه بن چندر برهمڻ هئو ۽ هتان جي
 آبادي هٿ مذهب وارن جي ان ڪري الهن سندس مات
 نه ڏنو ۽ بجهراه هٿ پرگڻي ۾ وڃي پناه ورتي. (۴)
 جڏهن سنڌ دهلويءَ جي ضابطي هٿ آئي ته ان
 وقت هٿ گورنر مقرر ٿيندا هئا. سنه ۱۳۵۱ع ۾
 ڄام انڙ سمڻ دهلويءَ جي پادشاهه پاران مقرر ڪيل
 ملڪ رتن ترڪ کي شڪست ڏئي، سيوهڻ کي آزاد
 ڪرايو. جڏهن ته وري سلطان علاوالدين جو لشڪر
 سيوهڻ ۾ اچي سمن سان وڙهيو. ۽ ان وقت هتي جو
 حاڪم ڄام تماچي هئو. شاه بيگ ارغون کي سيوهڻ
 حاصل ڪرڻ لاءِ ۾ پيرا جنگ جوڙائي پئي. (۵)

(۳ ۽ ۶) پنوهر ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري (۱۱۸-۳۷۸)

(۴) بلاچ چچنامو (۱۷۱)

(۵ ۽ ۷) قليچ بيگ قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر
 (۲۵۹-۲۶۰)

جي گهرو لڙاين سبب سنڌ جي حڪومت ارغونن کي ملي ۽ سيوهڻ به ارغونن جي حصي ۾ آيو. (۶)
مغل شهنشاهه همايون، سيوهڻ حاصل ڪرڻ لاءِ
شاهه بيگ ارغون جي پٽ مرزا شاهه حسين سان لڙائي
ڪئي، پر شڪست کاڌائين. (۷)

چام سارنگ خان ۱۵۲۱ع ۾ شاهه بيگ ارغون جي
پٽ شاهه حسن سان مڪافي مقابلو ڪيو. بهرحال حسن
مغل شهنشاهه اڪبر جي دور ۾ ۱۵۸۵ع ۾ بکر
فتح ڪرڻ کانپوءِ ڏني رخ ڪيو ويو ۽ ڍڳ تي
سيوهڻ جو گهراڻو به ڪيو ويو. پر سيوهڻ دارن
نهابت جرنالمرديءَ سان مغلن جو مقابلو ڪيو. ۱۵۹۲ع
۾ اڪبر بادشاهه جي سپهه سالار خان خانان، مرزا
جاني بيگ تر خان کي شڪست ڏني ۽ فتح کانپوءِ
لاهور تي بندر ۽ سيوهڻ خالصه جاگير تحت اڪبر
جهانپا ۽ باقي علائقو جاني بيگ کي واپس ڪيو ويو
۽ جاني بيگ مغلن جي حڪومتي هيٺ هئو. خالصه
جاگير مان جيڪا به آمدني ٿيندي هئي سا بادشاهه
پنهنجي ۽ پنهنجي ڪٽنب جي شاهي خرچ لاءِ استعمال
ڪندا هئا. (۸)

۱۶۱۲ع کان ۱۷۳۶ع تائين محمد شاهه مغل تائين
سنڌ تي مغلن جا صوبيدار مقرر ٿيندا هئا. اورنگزيب

(۸) ڊاڪٽر مبارڪ علي تاريخ سنڌ مغل دور
حڪومت (۲۰)

جي مرڻ کانپوءِ مغل حڪومت ڪافي فسادن ۽ جهيڙن جو شڪار ٿي پئي. ۽ ڏور ڏورانهن صوبن جو حال احوال وٺڻ جي قابل نه رهي ۽ سنڌ مان انهن کي ڪو فائدو نه ٿي رسو. ان ڪري ۱۷۳۶-۳۷ع ڌاري مهان نور محمد ڪلهوڙي کي دهلي درٻار مان بکر، سووهڻ ۽ ٺٽي جا علائقا واپس مليا. جي هن مغلن جي پوئين صوبيدار نواب صادق علي خان کان پنهنجي نائب شيخ غلام محمد ذريعي واپس ورتا. (۹)

۽ ڪلهوڙن جڏهن خدا آباد مان ڦيرائي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد ڪيو ته هن شهر جي حيثيت کي ڪاپاري ڏک لڳو.

سووهڻ ۾ قابل ذڪر آثار:

لال شهباز جو مقبرو:

سووهڻ هن بزرگ جي ڪري تيرهين صديءَ کان اهم حيثيت حاصل ڪرڻ شروع ڪئي. هي مقبرو ڪنهن جوڙايو؟ ان لاءِ صحيح خبر ناهي. البت هر حڪمران شهنشاهه ايران رضا شاه پهلوي ۽ ذوالفقار علي ڀٽي ٽئين پنهنجي پنهنجي دورن ۾ هن مزار ۾ ڪو نه ڪو وڌاءُ ضرور ڪيو آهي.

لال شهباز کير هو؟ ان لاءِ به مختلف رايا آهن.

(۹) مولائي شيدائي - ٽالپرن جي مختصر تاريخ (۸)

ڪي عثمان مرونديءَ جي نالي سان ڪيس باد ڪن ٿا
نہ ڪي وري ڪس۔ هندو راجا پرت راه جو نانءُ بہ
ڏين ٿا.

ڪافر ڪوٽ (Kafir Kot)

هي قلعو سيوهڻ شهر جي اتر اولهه طرف آهي.
سمجهيو وڃي ٿو ڪندر اعظم هي قلعو جوڙايو هئو.
پراڻي ٽيبلٽ آف آرڪيالاجيڪل سروي ۱۸۹۵-۹۶ع ۾
قلعي جا مختلف طبق ڏسي لکي ٿو ته هي قلعو مختلف
دورن ۾ هر هر اڏايو ويو آهي. (۱۰)

شڪارپور (Shikarpur)

شڪارپور $24^{\circ} 27'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $68^{\circ} 40'$
اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي موجود آهي. (۱)
شروع ۾ هي علائقو شڪارڪاڻو هئو ۽ دائود خان
ڪلهوڙي جي ڏاڏي جي هٿ ۾ هئو جنهن جو اولاد
دائود هوتا آهن. اورنگزيب بهادر خان دائود هوتي کي
خالپور ۽ لکي جاگير ڪري ڏنا. دائود هوتن جو
اوپاڙي جي شهرن جي سردار مير خان سان تڪرار
ٿي پيو جنهن وٺي لکي تي قبضو ڪيو. نتيجي ۾
دائود هوتن ۽ شهرن وچ ۾ جنگ لڳي ۽ اهو علائقو
واپس دائود هوتن کي مليو ۽ دائود هوتن شڪارڪاڻو

صاف ڪرائي ۱۶۱۴ع ۾ هي شهر ٻڌو.

۱۷۱۸-۱۷۰۱ع ۾ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي

وقت ۾ هي شهر پنوهرن جي هٿ ۾ آيو هئو. ۽
نورمحمد ڪلهوڙي اهو شهر پنوهرن کان ڇڏرائي شهر
جو نالو خدا آباد رکيو.

ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ به ڊاڻود ٻوٽن

۽ ڪلهوڙن ۾ شڪارپور تان جهڙو ٿيو ۽ شڪارپور
نورمحمد ڪلهوڙي جي هٿ ۾ آئي. (۱)

۱۷۳۹ع ۾ نادرشاه سنڌ تي حملو ڪري سنڌ

فتح ڪئي. شڪارپور ڊاڻود ٻوٽن کي واپس ڏياري

۽ ٻيو ملانقو نورمحمد ڪلهوڙي کي واپس ڪيو ۽

مٿانئس ويهه لک سالانو خراج مقرر ڪيو ۽ سندس

۾ پٽ ميان محمد سرادياب ۽ غلام شاه ضمانت طور

پاڻ سان خراسان وٺي ويو. ۽ اهڙي طرح شڪارپور

قدرت جي دراني حڪومت جو حصو ٿي.

۱۷۴۳ع ۾ ٻيهر نادر شاه پنهنجو سڄو سالار

طاهاپ موهڪيو جنهن شڪارپور وري کسي نورمحمد

کي ڏني ۽ سندس گهون پٽ به ڪٺي ويو.

۱۷۴۷ع ۾ احمد شاه ابدالي، نادرشاه کان ٻيو

نورمحمد کي سنڌ ڏياري. ۽ سندس پٽ واپس آيا ۽

نورمحمد خراج ڏيڻ بند ڪيو. جنهن ڪري ۱۷۵۴ع

(۱) سرزا قليچ بيگ قديم سنڌ ان جا شهر

۾ احمد شاه سنڌ تي ڪاه ڪئي. ميان نور محمد خوف کان چيسلمور پڄي ويو ۽ اتي وفات ڪيائين ۽ سندس پٽ مراد شاھ خان جوڪو تخت تي ويٺو ان خراج ڏيڻو ڪيو. احمد شاه ابدالي کيس سريلند خان جو لقب ڏنو ۽ خراج منظور ڪيو.

۱۷۵۸ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايجنٽ، غلام شاه ڪلهوڙي کان سنڌ ۾ ٿئي ۾ واپار لاءِ ڪوٺي وجهڻ جي اجازت ورتي جا هن ڏني. ۱۷۷۷ع ۾ ميان سرراز خان جي ڏينهن ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي جنگي چڪتاڻ ڪري انگريزن کي اها ڪوٺي ڪڍي وئي.

۱۷۸۳ع کان ۱۸۰۱ع تائين حڪومت ٽالپرن جي هٿ ۾ آئي. ٽالپر ڪابل جي امير زمان شاه کي ساليانو خراج پرهندا هئا.

ارڙهين صديءَ ۾ فرانس، انگريزن خلاف محسور جي ٽپو سلطان سان ٺاه ڪرڻ چاهيو ۽ بوناپارٽ، ٽپو سلطان ۽ زمان شاه هڪ طرف هئا ته انگريز ٻئي پاسي.

انگريزن پنهنجون پاڙون هندستان ۾ پختيون ڪرڻ لاءِ جملي حڪومت کي سنڌ سان ظاهر واپار ڪرڻ لاءِ لکي موڪليو. ۽ مير فتح علي خان ٽالپر سان هڪ ڊپسي ايجنٽ عبدالحسن معرفت ڳالهه ٻولي. شروع ڪئي. پر زمان شاه، مير فتح علي ٽالپر کي لکي

موڪلوو ته هو انگريزن کي سنڌ مان ٻاهر هڪڙي ۽
مير فتح علي ائين ڪيو.

۱۷۲۰ع ۾ انگريزن هڪ نئون عهدنامو هو
مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سان ڪيو. جنهن
موجب ٻنهي ڌرين جي دائمي دوستي رهندي ۽ ٻئي
حڪومتون وڪيلن معرفت گڏجي رهڻ لڳيون.

نادرشاه جي حڪومت کانپوءِ شڪارپور جيئن ته
ڦٽار جي دراني حڪومت جو حصو هئي ۽ ڪن
سالهائي ڏيندي هئي. مير ڪرم علي خان جي
ڏينهن ۾ دراني سلطنت جو خاتمو ٿيو ۽ شاھ شجاع
انگريزن جي قيد ۾ هئو ۽ انهيءَ دور ۾ سنڌ جا ڏاڍا
به آزاد ٿي ويا ۽ ۱۸۲۴ع ۾ مير ڪرم علي خان مير
مراد علي خان ۽ مير دستم خان گڏجي شڪارپور تي
قبضو ڪيو. افغانين جو پويون نائب عبدالمنصور هئو
جو شهر لواب ولي محمد لغاري کي ڏئي واپس ويو (۱)
انگريزن پنهنجا پير سنڌ ۾ پختا ڪيا ۽ ۱۸۴۲ع
۾ انگريزن هي شهر ميرن کان زبردستي ڇڏرايو. (۲)

شاه بندر (Shah Bardar)

شاه بندر ٿئي ضلعي ۾ آهي. هي بندر ۱۷۵۹ع

(۱) سرزا قلوبچ بگ (قديم سنڌ ان جا شهر

(۱۹-۲۶۵)

(۲) مولائي شيدائي (لالپرن جي مختصر تاريخ).

۴. غلام شاه ڪلهوڙي پٽ ڏاڏو ۴. اورنگا بندر جا سڀ ماڻهو لڏائي اچي هت ويهارياء اورنگا بندر ۴ انگريزن جو ڪارخانو هتو جهڪو سنه ۱۷۷۵ع ۴ ختم ٿي ويو. ۴ ۱۸۱۹ع ۴ ڌرتي ڏيڻ ڪري شاه بندر ٻي ڦڙي ويو. (سٽ ڪراچي ڊسٽرڪٽ ۱۰۷)

ٺٽو (Thato)

نگر ٺٽو $24^{\circ}26'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۴ $67^{\circ}59'$ ڊگهائي ڦاڪ تي ۴ ڪراچي ۴ کان پنجاهه ميل اوڀر طرف ۴ جنگشاهي ۴ کان تيراهن ميل پري آهي. ٺٽو ڪڏهن ٺهيو ان بابت ڪا صحيح ڄاڻ ڪانهي پر سمجهيو وڃي ٿو ته هن شهر ”ٺٽي“ جي نالي ۴ ديبل کان ست ٿي هوءَ اهميت حاصل ڪئي. البت سندس وجود ديبل جي ڏينهن ۴ به هئو. ديبل جو نالو تاريخي صفحن تان ۶۵۸ ۴ ۴ ختم ٿيو. ڪڏهن ته ۶۷۱ هجري کان اڳ ٺٽو ان جو قائم مقام بڻيو. (۱) پهر حال ۾ هن جي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ۴ ڄام نندي کان به سو درهه اڳ ٺٽو موجود هئو ۴ هن جو اڪل به سو سالن وارو دور خصوصاً ڄام نندي ۴ سندس لائق وزير دريا خان جو دور ۱۴۶۱ع کان ۱۵۰۸ع سنڌ جو بهترين خوشحاليءَ وارو دور هئو.

(۱) پهر حسام الدين راشدي. گهاٽهيون ڪوٽ وٺڻ جون (۴)

عبدالرحيم خان خانا کيس هندستان جو بهترين مانائتو شخص ڪوٺي ٿو. (۱)

شاهه بيگ ارغون، ڄام لنڊي جي پوين ڏينهن ۾ سنڌ جي شال ۽ سوي علائقي تي حملو ڪيو. جنهنجو مقابلو درياخان ڪيو ۽ الهري جنگ ۾ شاهه بيگ ارغون جو پٽ مارجي ويو ۽ پوءِ ڄام لنڊي جي دور ۾ ارغونن کي سنڌ ۾ اچڻ جي همت نه ٿي.

ڄام لنڊي جي وفات کانپوءِ ڄام فيروز تخت تي ويٺو. هر هن ۾ پيءُ وارا گهڻا نه هئا، ان ڪا اسواهه ڄام صلاح الدين پڻ تخت تي ويٺو جي ڪوشش ڪئي ان ڪري گهرو جنگ سبب ڌارين کي ڪاهه ڪرڻ جو وجهه مليو ۽ شاهه بيگ ارغون سنڌ تي ڪاهه ڪئي. (۲)

ٿئي ويجهو درياخان سندس مقابلو نه ڪيو پر ۱۵۲۰ع ۾ شهادت ماڻي ۽ ارغونن سنڌ فتح ڪئي. فتح جي خوشي ۾ ۱۵۲۰ع ۾ شاهه بيگ ٿئي شهر ۾ قرأت ڪئي ۽ ٿئي جو شهر ساڙايو. اها قرأت ڏهه ڏينهن جاري رهي. (۳)

شاهه بيگ ارغون قنڌار جو حڪمران هئو جو بابر

- (۱) پنوهر-ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (۳۵۲)
- (۲) اعجاز قريشي- تاريخ سنڌ ارغون ترخان دور (۳۱-۳۲)
- (۳) پنوهر-ڪرونا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (۳۵۲)

جي ڪابل جي فتح کان پوءِ سنڌ آيو ۽ هتي اقتدار حاصل ڪيو. پر ڪيترن ٻارن کان خطرو هئو. ۽ هن ڪوشش ڪئي ته مغان سان سڌا ڏانا رکي. ڪائس پوءِ سندس پٽ شاهه حسن تخت تي ويٺو. ۽ شاهه حسن جي وفات ڪاڀو سنڌ جي حڪومت هن حصن ۾ ورهائجي وئي. نٿو مرزا عيسيٰ ترخان (۱۵۶۶-۱۵۵۵ع) جي حصي ۾ آيو ۽ بکر سلطان محمود خان (۱۵۷۴-۱۵۵۵ع) جي ۽ انهيءَ ورهاست جي ڪري سنڌ جي حالت وڌيڪ خراب ٿي وئي ۽ مرزا عيسيٰ مرزا محمود سان جنگ جون لاه پورچوگيزن کي دعوت ڏني. (۱)

جوڪي اٿارو، جهازن سان سنڌ پهتا، پر سندن پهچڻ کان اڳ مرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود ۾ صلح ٿي ويو. ۽ نتيجي ۾ پورچوگيزن ۱۵۵۵ع ۾ ڏني کي ٻيهر ساڙيو، ان هزار ماڻهن کي قتل ڪيو. قسرات ڪئي. سنڌ ۾ پنهنجا پير جمايا. (۲)

۽ رهي سهي ڪسر مرزا عيسيٰ جي پٽن ۽ وري ڪئي. مرزا باقي وڌيڪ حڪومت کي ڪمزور ڪيو.

(۱) ڊاڪٽر مبارڪ علي. تاريخ سنڌ مغل دور حڪومت (۲۲-۲۷)

(۲) رحيمداد مولاڻي شهدائي. ٽالپرن جي مختصر تاريخ (۵-۲).

انهي ئي دور ۾ اڪبر بادشاهه دهليءَ تي راڄ ڪندو هو. هن پنهنجي سلطنت جون حدون وڌائڻ شروع ڪيون. سنڌ ۾ پهرين بکر تي قبضو ڪيو ويو ۽ پوءِ اڪبر جون فوجون ٻي ڏي وڌيون. ان وقت ٻئي تي مرزا جالي بيگ جي حڪمراني هئي. هن مغلن جي فوج سان سمنو ڪيو. مغلن جي فوج جي رسد کي روڪڻ لاءِ هن ٻي بکر کي ساڙائي ڇڏيو. ۽ ائين ٽي ۱۵۹۱ع ۾ ٺهر ٻڌو. نتيجي ۾ نقصان مرزا جاني بيگ کي ٿيو ۽ ٻي مغلن جو قبضو ٿي ويو. اڪبر جاني بيگ کي پنج هزاري منصب ڏئي پنهنجي درٻار ۾ رکيو ۽ سوهڻ ۽ لاهري بندر خالصه جاگير ۾ وٺي باقي علائقو بطور موروثي ملڪ واپس ڪيو. جهانگير جي دور حڪومت ۾ جاني بيگ جي پٽ غازي بيگ به وفات ڪئي. سندس وزير امير خسرو چرڪس هڪ مغير ترخان لنگر کي تخت تي ويهاري پاڻ راڄ ڪرڻ لڳو. نتيجي ۾ جهانگير کي ڪاوڙ آئي. هن خسرو خان کي معزول ڪري ٻي کي مغل سلطنت جو هڪ حصو بنايو. ۽ ٻي مغلن جا سوبيدار اچي حڪومت ڪرڻ لڳا. (۱)

۱۵۰۰ع ۾ مشرقي ملڪن مان واپار ڪرڻ لاءِ ايسٽ انڊيا ڪمپني مقرر ٿي. ۱۶۱۶ع ۾ انگريزن

(۱) ڊاڪٽر مبارڪ علي: تاريخ سنڌ مغل دور

حڪومت (۲۲-۲۷)

شهينشاه جهانگهر کان سنڌ ۾ واهار ڪرڻ لاءِ اجازت نامو حاصل ڪيو. ۱۶۳۵ع ۾ انگريز وفد لاهري بندر پهتو. ۱۶۳۶ع ۾ ٺٽي مان ٺر، ڪپڙي ۽ آفيم جو ڪاروبار شروع ٿيو. ۱۶۴۴ع ۾ گلبرت هيري جن ۽ هينري گاري انگريز ايجنٽ مقرر ٿيا. اورنگزيب جي حڪومت ۾ سنڌ ۾ ڏڪار پيو ۽ حالتون خراب ٿي ويون. جنهن ڪري ۱۶۶۲ع ۾ اهو واهار بند ڪيو ويو. ۱۶۱۲ع کان ۱۷۳۶ع تائين مغلن جا صوبيدار سنڌ تي ٺٽي مان راج ڪندا هئا ۽ پوءِ جيئن ته حالتون خراب ٿيڻ لڳيون ۽ سنڌ مان ڪو فائدو نه رهيو ته ميان نور محمد ڪلهوڙي کي خدايار جو لقب ڏئي بکر، ڏوهڻ ۽ ٺٽي جا هرڳڻا ڏنا ويا. ۽ ائين سنڌ ڪلهوڙن جي قبضي ۾ آئي. ڪلهوڙن پنهنجو تخت گاهه پهرين خداآباد بڻايو ۽ پوءِ ۱۷۶۸ع ۾ حيدرآباد ڪيو. جنهن کانپوءِ ٺٽي جي حيثيت گهٽجڻ لڳي. (۱)

وڏرا واه (Vora-wah)

وڏرا واه $24^{\circ}31'$ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ $70'$ اوڀر ڊگھائي ڦاڪ تي ٿرپارڪر ضلعي ۾ موجود آهي ۽ ٺنگر واه کان پندرهن ميل پري آهي. هتي جهن ڌرم جي مندر جا اهڃاڻ ملن ٿا. مندر صحيح سالم صورت ۾

(۱) رحيمداد مولائي شيدائي؛ ٺالپرن جي مختصر

تاريخ (۱۰۵)

آهي ۽ ان ان ۾ راڳو دٻو جي سنگمرمر جي مورت
رڪيل آهي. (سٺ - سنگهارڪر ڊسٽرڪٽ ۴۷)

ضلعو ٻدين

هن ۾ تمام گهڻا دڙا موجود آهن، جن جو ذڪر
ماتر سومار جي ڪتاب ٻدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ
۾ آهي.

ٿرپارڪر ضلعي ۾ موجوده دڙن جو تفصيل اڏا
مينهن ملهه ۾ آهي. سانگهڙ ڊسٽرڪٽ جي ڪتاب ۾
سانگهڙ ضلعي جا تفصيل آهن ۽ گورنمينٽ کي گهرجي
ته انهن سڀني دڙن کي کولائي ته جيئن تاريخ جا لوان
ورق لکري پروار آهن.

سنڌ ۾ آثار قديمه بابت صورتحال

سنڌ ۾ آثار قديمه جي لحاظ کان هڪ زرخيز علائقو آهي. جنهنجو ذرو ذرو هن دولت سان مالا مال آهي. هر ڏيهان نه ڏيڻ ڪري اهو زرخيز خزانو اسان کان لڪل آهي.

هن وقت سنڌ ۾ واحد ضلعو دادو آهي، جنهن ۾ ڪي قدر کولائي ٿي آهي. دادو ضلعي جي تعلقن محال ڪوهستان، جتوهي ۽ سيوهڻ ۾ اسان کي ڪيترائي تاريخ کان اڳ وارا ماڳ ۽ وسڻيون نظر اچن ٿا.

دادوءَ کانپوءِ ٿرپارڪر ضلعو پڻ دور جي اهڃاڻن سان ڀريل آهي. پر اڃا انهن ٻن دور ۾ جون. مذهبن جي ڌڻن جي ڇڱي طرح کولائي نه ڪئي وئي آهي. ٻين ضلعي ۾ ڪافي ڌڙا موجود آهن، تاريخ کان اڳ وارا به انهن ۾ ئي سگهن ٿا. ٻن دور ۾ مسلمانن جي دور وارا به، پر ات به باقاعده کولائي ٿي ڏيان نه ڏنو ويو آهي.

سنڌ ۾ ٽٽو ضلعو، اهوڙو ضلعو آهي، جنهن ۾ عربن جي اوائلي دور جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا. ان کانسواءِ سموري سنڌ ڪلهوڙن، لاهرن، سمن

سورن، ارغونن، ترخان جي اهڃاڻن مان به آباد آهي، پر ضرورت آهي ڏيان، جي کوجنا جي، مطالع جي. ڪيپٽن اسٽوڪ جي لفظن ۾، ”سڄي سنڌ ۾ قديم دور تي تحقيقات ڪندڙن لاءِ تمام گهٽ مواد آهي ۽ فقط ڪي ٿورا اهڙا يادگار هوندا جي تاريخ نويسن جي ڪتب اچي سگهن ٿا، جيتوڻيڪ هن ملڪ مان قديم سنڌوءَ جو پاڻي وهي ٿو. ۽ پڻ انهيءَ کي هندستان تي ڪا ڪندڙ، هرڪو غنيم جي فوجن لٽايو آهي. پر ان هوندي به اتان ڪو جهولو ڪتاب يا ڪتبو نه ٿو ملي جو هن قديم ملڪ جي تاريخ نان ڀريو لاهي ان کي صاف ڪري بهاري.“

(۱۹۷۳ع-۴۸-۴۷)

سنڌ ۾ آثار قديم تي ڏيان نه ڏيڻ جا ڪهترائي سبب آهن، جهڙانهن ڪيڏانهن سنڌي ڪنڌارن جو نوڪي جو ڪو، سو سنڌ پنهنجي قدرتي گڻن ۽ اوصافن سبب هر خيال آور جي ڏيان جو مرڪز بڻي رهي آهي جيڪو اهو تنهن ڀرائو نشان مٽايو. اهو سلسلو اڃا سوڌو هلندو پيو اچي. نتيجي ۾ ڪو سروي ڪو سراغ هڪ بهي نمان سولو نه ٿو ملي. ۽ انهن سراعن ۽ سرن کي ڳولڻ لاءِ ڪافي محنت جدوجهد ڪرڻي پوي ٿي ۽ انهيءَ جدوجهد لاءِ ضرورت پوي ٿي فني سهوليتن جي، ۽ ٻنهي جي تحقيق ۽ جي.

ان کانسواءِ سر ۽ ڪلر به قديم آثارن کي اڏو هي.

جيان ڪاٿي رهيا آهن. هن وقت موهن جو دڙو ۽ انهن جي لپيٽ ۾ آيل آهي.

ان کانسواءِ ڪيترين جايون اهڙيون به آهن جن تي قبرستان اڏيا ويا آهن ۽ نتيجي ۾ اهڙن ماڳن جي ڪوٺائي به نه ٿي ڪرائي سگهجي.

هڪڙو اهم مسئلو جو اڄ ڪلهه آثار قديم سان بهش آهي، اهو آهي آرڪيالاجي جو فيشن ۽ اچڻ ۽ دانشور قسمن جا ماڻهو، قديم ۽ اڪر وارين سرن کي پنهنجن گهرن ۾، جابن ۾ استعمال ڪري رهيا آهن. ۽ اها ”آينٽيڪ“ (Antique) واري وبا ڪافي نقصانڪار ثابت ٿي رهي آهي.

بهرحال ضرورت آهي هن ڳالهه جي نه منجهل ڪي ۽ وفاداريءَ سان هن ڳالهه تي ڌيان ڏنو وڃي ۽ سنڌ جي آثارن کي تباهه ٿيڻ کان بچايو وڃي.

سنڌ تي حملہ آورن جون مهربانئون:

سنڌ تي هميشه کان ڌارين حملہ آورن جون مهربانئون ٿينديون رهيون آهن. ۽ اهو سلسلو تاريخ کان اڳ وارين تهذيبن کان جاري آهي. آسري، ڪوٽ ڏيجي موهن جو دڙو، وغيره کان وٺي هڪري. شايد ان جو سبب سنڌ جون هرڪاٺهندڙ جاگرافائي حالتون هيون. جبل، دريا، ريگستان، ميداني علائقا، هر شيءِ هتي موجود.

لوحزن جي لفظن ۾ ”هي ڊيپلٽا وارو ملڪ، ايراني
 مٿانهن پٽ ۽ برصغير هند جي درميان ۾ واقع آهي، جي
 ٻنهي مختلف سر زمينن جا چشما آهن. انهن ٻنهي
 جاگرافيائي حقيقتن جو سند جي تاريخ ۾ تهذيب تي،
 قديم زماني کان وٺي ڪافي اثر پئجي رهيو آهي.
 اها نه فقط سند جي زرخيزي هئي، جنهن پنهنجي پاڙيسرين
 جي حريص نگاهن کي هرڪاهو ٿي. پر ڪنهن به ملڪ
 جو ڊيپلٽا هجڻ بذات خود هڪ وڏي ڪمزوري آهي.
 ڇاڪاڻ ته ڊيپلٽا ۾ ڌارين ملڪن جا دشمن آسانيءَ سان
 داخل ٿي سگهن ٿا، اهوئي سبب آهي جو سند بيشمار
 لڙاين ۽ فتوحات جي گردش مان پئي گذري آهي.
 جنهنجي نتيجي ۾ سندس تهذيبي ورثي کي ڪاپاري
 ڏڪ رهيو آهي.“ (۱۶۸:۱۹۸۲)

سند نه فقط حملہ آورن جي حملن جو باعث رهي،
 پر هر حملہ آور پنهنجي پنهنجي نموني موجب پراڻن
 اھڃاڻن ۽ نشانن کي مٽائڻ جي ڪوشش به پئي ڪئي
 آهي. ۽ اهو سلسلو ماضيءَ کان وٺي اڄ تائين جاري
 ساري آهي. ايتري قدر جو افتتاحي پٿرن کي به هر
 ايندڙ حڪمران مسمارڻ ۽ اڪيڙڻ جي ڪوشش ڪئي
 آهي، نه جيئن ويندڙن جو ڪوبه نشان باقي نه رهي.
 سند ۾ مسلمان حڪمرانن مان محمود غزنويءَ
 قديم آثارن کي وڌيڪ تباه ڪيو. منصوره يا برهون آباد
 ان جو وڏو ثبوت آهن.

۴. هن سلسلي سان تاريخ جون ڪڙيون ڪهڙي
هلي ڪم ٿو وڃن. ۴. پوءِ سڙا ڪولهن به دشوار ٿي
وڃن ٿا.

جاهان جون جڳاڪشون:

ماضي ٽوڙي حال ۾ اڻ ڄاڻ ماڻهن پاران قديم آثارن مان زباديهون ۽ ٻي ڪيون ويون آهن. ڪٿي قديم سرن کي ٽوڙي پنجوءَ طور استعمال ڪيو ويو. ڪٿي وري دڙن کي قبرستانن ۽ مقامن جي صورت ڏئي وئي ته ڪٿي وري علائقو ٻوڪ هيٺ آندو ويو آهي. جنهنجا مثال ڪاهوءَ جو دڙو، مهر رڪن ٺل، وغيره آهن. ان کانسواءِ ڪوهستان جي ڪيترين تاريخ کان اڳ وارن ماڳن کي قبرستان جي صورت ڏئي وئي آهي ۽ نتيجي ۾ انهن جي کوٽائي به ممڪن ناهي. ان کانسواءِ بدین ۽ سانگهڙ ۾ به اهڙا قديم قبرستان موجود آهن جن جي هيٺان ماضيءَ جو خزانو دفن آهي.

نادانن جون دوستيون

سنڌ جي قديم آثارن کي نادانن جي دوستيءَ کان وڌيڪ نادانن جون دوستيون جهڙو زباني رهون آهن. نه صرف اهو ماضيءَ ۾ ٿيندو رهيو آهي پر اهو سلسلو ڏينهنون ڏينهن وڌي، وبائي صورت اختيار ڪري رهيو آهي. ڇاڪاڻ ته ماڻهون ڏينهنون ڏينهن آثار قديم وارن نوادر جي اهميت کان آشنا ٿي رهيا آهن ۽ ”سنڌيال“ ۽ ”حفاظت“ جو نالو ڏئي قديم نوادر، اصلي ادارن عجائب گهرن وغيره مان ڪٿي گهرن ۾ سانڍي، قومي ملڪيت کي ذاتي ملڪيت بنائي رهيا آهن. ۽ اها

چوري نهايت ديهه دايريءَ سان ٿي رهي آهي ۽ محض فيشن ۾ اچي رهي آهي. ۽ ان سان گڏوگڏ غير قانوني طور قديم نوآبادات جو وڪرو به عام ٿي رهيو آهي. نه رڳو ايترو پر قبرستانن مان آڪر واريون سرون کڻي گهرن ۾ استعمال ٿي رهيون آهن. ڪاشيءَ جون قديم سرون چورائي رهيون آهن. جهتوڻڪ ٿوڻ ته اهو ڪڍي ته ڪوشش ڪري اهڙيون شهون ٺهرائجن، انهيءَ فن جي پٺرائي ڪجي ته اها شيءِ وري زنده ٿي وڃي. نه هڪ چوڪنڊي ۽ مڪليءَ جي قبرستانن کي خالي ڪري هميشه لاءِ هن فن جو نالو نشان مٽائجي. هن ڏس ۾ لوحون جا اڪر هن ريت آهن، ”منهنجي پنهنجي وطن مثل سنڌ ٿرائي ۽ وارو علائقو آهي، جتي عمارتسازيءَ جو مکيه جز سرون آهن. مٽي جام هٿن سبب ڪارو آسانيءَ سان حاصل ٿي سگهي ٿو. ۽ اهو به سببي اڪر ٿي. باقي رهيو پٿر، البت اهو مهانگو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ گهڙائي وغيره جهڙي ڪافي محنت جي ضرورت آهي. ان کانسواءِ پٿر جون ڪاليون عام طور ڊيلٽا کان وڌي معاملي تي ملي سگهنديون آهن. سرن جي عمارت ۾ وڏي خاصي هيءَ آهي ته پٿر جي مقابلي ۾ سرن ۾ وقت ۽ آبهوا جي سٺ سٺ هٿ جي طاقت گهٽ آهي. ان کانسواءِ سرن واري عمارت هڪ پيٽرو شڪستہ حالت ۾ اچي ۽ ڀر ۾ جهڪڻ وقت سر ان جي مرمت ڏانهن ڪو ڌيان

نه ڏٺو ويو ته پوءِ ماڻهن کي پٿرن جي مقابلي ۾ سرن
ڪيڻ جو حرص زياده پيدا ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته سرن
کي ڪيڻ ۽ ڪنهن ٻئي هنڌ ڏانهن ڪافي وڃڻ آسان
ڪم آهي. قديم آثارن کي سندن سرن کان محروم
ڪرڻ، سنڌي عوام جو صدين کان وٺي دستور يعني
رهيو آهي ۽ اهڙيون ڪافي وارداتون مون پنهنجين
اکين سان ڪيترن هنڌن تي ٿينديون ڏٺيون آهن.
(۱۹۸۲-۶۹)

قدرتي ڪارو

انساني ڏاڍاڻ ۽ زياتين ڪانسواھ ۾ ۽ ڪلر
آثار قديم کي ڇٽ ڪن پيا. ۾ ۽ ڪلر ڪانسواھ
درهه جو رخ مٽائڻ، ڌرتي جي ڌڻ وغيره ڪري به
ڪهترائي قديم آثار تباهه ٿيا آهن ۽ انهن جا نالا نشان
مٽجي ويا آهن. ٻاري نگر ڪنهن دور ۾ ٿر ۾ سنڌ
جو عظيم بندرگاهه هئو. اهڙي طرح ٺوهاڻو بندر به وڏو
سامونڊي بندرگاهه هئو ۽ ٺٽي ۾ هئو ۽ اهڙي ريت
اروڙ وغيره به قدرتي آفتن جي ضد ۾ آيا ۽ ڦٽي ويا.
هاڪڙي جو ته نشان به غائب ٿي ويو آهي.

بهر حال هي ته اڳ جا آثار هئا پر اڄ ڪلھ به
موهن جو دڙو ڪانسواھ ڪهترائي آثار آهن، جيڪي ۾
۽ ڪلر جي منهن ۾ آهن.

”انسان جي هٿان اهڙي تباهي ڪانسواھ، سرن

وارڊن عمارتن جو هڪ ٻيو فطري دشمن موجود آهي، جو آهي ڪار، اهو هڪ خطرناڪ عنصر آهي، جو هر وائڪي، عمارت کي هڪدم حملو ڪندڙ آهي، جيڪڏهن سونهن جي دڙي جي محڪم آثار قديمه طرفان لاڳيتي ڀرپور حفاظت نه ڪئي وڃي ها، ته ڪار هن تاريخي ڪنڊر کي ڪافي وقت اڳهتي صفحہ تي تان تائي ڇڏي ها، توڙي جي اهڙي حفاظت جي باوجود به ڪار اڄ به پنهنجي بنيادي مقصد ۾ ڌري گهٽ ڪامياب ٿيڻ جي حد تائين پهچي چڪو آهي، ڪار جي اهڙي تباهه ڪن اثر جي ڪري ڪيترائي پراڻا آثار، جهڙوڪ ٻڌ جا مندر وغيره متوقع حد تائين پائمال ٿي چڪا آهن، ڇاڪاڻ ته اهڙن يادگارن جي ڪابه مرمت وغيره وقت سر ڪانه ڪئي وئي.“

(لوھزن ۱۹۸۲-۷۰۰)

هلي اوڏايون

قديم آثارن جي کوجنا ۽ کولائي نهايت ئي ڏکيو ڪم آهي، ڇاڪاڻ ته هن ڏس ۾ ڪيترائي مسئلا هڪ آرڪيالاجسٽ کي پيش اچن ٿا، هڪ طرف هسي جي ضرورت هئي طرف نون نون اوزارن جي ضرورت ۽ نون طرف باآرتي عملي جي گهرج، مطلب ته انهن مسئلا ٿيڻ ٿا هن ڏس ۾، ان کانسواءِ ڪافي هڪ ڊگهو ۽ اينگهائيندڙ ڪم آهي، جاءِ يا سر زمين جي کولا

اها سر زمين ملي ته ان جي مالڪ کان ڇڏائي. با ترتيب
 عملي جي موجودگي، فني آلن جي ضرورت، ۽ ٻيو
 ڪوڏائي به اهڙي طرح ڪرڻي جو ٿورو ٽڪر خراب
 ٿئي. ”ڇاڪاڻ ته ڏينھون ڏينھن اڻ ٿيڪ ٿيڪس جي به
 ظاهر ٿئي ٿي. ان ڪاڏو ٿيڻ کي ترتيب وار آڻي
 رڪارڊ ڪرڻ ۽ پنهنجي پنهنجي نموني سان ماھرن ڏي
 موڪلڻ. ۽ نتيجي جي صورت ۾ ٻن لڌل شين سان
 ڀيٽ ڪرڻ ۽ ٻيو ڪو حقيقي نتيجو برآمد ڪرڻ.
 مطلب ته ڪوڏائي ۽ ساڳيا حال لڳيو وڃن. اهڙي
 سبب آهي جو اڪيلي سر حڪومت پنهنجي طور تي
 گھڻين جانن جي ڪوڏائي نه ٿي ڪرائي سگهي.

مدي ڪتاب ۽ حوالا

Allchin, Bridget & Raymond	1986
The rise of civilization in India & Pakistan Cambridge World Archaeology.	
Davis, David	1972
A Dictionary of Anthropology Faederick Muller Ltd, London.	
Flame, Louis	1881
The Paleography & Prehistoric Settlement Pattern in Sind (C A 4000-2000 BC) A Dissertation in South Asia Regional Studies. Pennsylvania.	

- Panwhar, M. H.**
Chronological Dictionary of Sind
Institute of Sindholoky
University of Sind, Jamshoro.
- Khan, F. A** 1968
Pakistan Archaeology
The Dept. of Archaeology Pakistan.
- Majumdar. N. C** 1981
Exploration in Sind
Indus Publication Karachi.
- Pumner John F.** 1983
College Level Anthropology
Monarch Press Inc. Newyork.
- Smyth J. W.** 1919
Gazetteer of the Province of Sind
Government Central Press Bombay.
- Sorley, H. T** 196
The Former Province of Sind inclu-
ding Khairpur.
Gazetter of West Pakistan.
- Winick, Charles** 1977
Dictionary of Anthropology
Little Field, Adams & Co. New Jersey.

۱۹۸۵

اعجاز احمد قريشي

تاريخ سنڌ، ارغون ۽ ترخان
سنڌ ريسرچ سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ.

۱۹۷۳

ايسٽوڪ، ڪوئٽي

نئين مصر جا پراڻا ورق
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

۱۹۸۴ع

بروهي، علي احمد

سنڌ صدين کان مهمينار
شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز

۱۹۸۲

فاطمي، قدرت الله

سنڌ صدين کان مهمينار
شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز

۱۹۷۷

حسن، سبط

پاڪستان ۾ تهذيب ڪا ارتقا
مڪتبہ دانيال، ڪراچي

۱۹۷۵

لغاري بشير احمد خان

اڏا مڙهين ملير
ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ ڪاچرل ايسوسيئيشن

۱۹۸۲

لمبرڪ، ايڇ. لي

سنڌ هڪ عام جائزو
سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

۱۹۸۴

لومبرڪ ايڇ. بي

سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ
سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد

۱۹۸۲

لوحزن، جي. اي

سنڌ مهينن کان سوهار
شاهه عبداللغوف پٽ شاهه ثنائتي مرڪز

۱۹۸۱

مرزا قليچ بيگ

قدیم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو
سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ

۱۹۸۵

مبارڪ علي، ڊاڪٽر

تاريخ سنڌ مغل دور حڪومت
آگهي پبلڪيشنس، حيدرآباد

۱۹۷۵

د. اشاد

اذا مينهن ملير
ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ ڪليچرل اسوسيئيشن

۱۹۶۶

لبي بخش، باوچ

فتح نام سنڌ عرف چچنامو
سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

۱۹۸۴

هنوهر ايم. ايڇ

سنڌي ادبي سوهار لکبر
مهران. سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد

۱۹۸۱

پير حسام الدين راشدي

گالهيون ڳوٺ وٽن جون

انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي - حيدرآباد

۱۹۸۳

رحيمداد مولاڻي شيدائي

ٽالپرن جي مختصر تاريخ

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي

۱۹۸۴

محراني، ناج

رني ڪوٽ نمبر مهران

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو / حيدرآباد

۱۹۷۹

صديقي، محمد اديس

سنڌو ماڻھو جي حيثيتا

سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

۱۹۷۵

شيخ، محمد سومار

بدن ضلعي جي ثقافتي تاريخ

لاڙ ادبي سوسائٽي، بدن

۱۹۸۴

وريما، عبداللہ

سانگهڙ ثقافتي ميلو ۱۹۸۴

سانگهڙ ثقافتي ميلو ڪميٽي

۱۹۷۵

انا مينهن ماھر

ٿرھارڪر ڊسٽرڪٽ ڪلچرل ايسوسيئيشن

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488